Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri

Mesut Kaya
Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) en önemli eseridir. Yazıldığı tarih, tefsirin gelişim süreci ve eserin sistematiği göz önünde bulundurulduğu zaman, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın çok ileri seviyede bir tefsir olduğu görülür. Mâtürîdî, kendi dönemine kadar tefsirin istinat ettiği rivayetlere eleştirel bir yaklaşım getirmenin yanı sıra, dilsel tahlil ve aklî istidlal yöntemini başarılı bir şekilde kullanmış, tefsirden farklı gördüğü ve te'vil diye adlandırdığı Kur'ân âyetlerindeki farklı vecihleri müdellel bir biçimde ortaya koymuştur. Böylelikle Mâtürîdî, tefsir ilmine bir düzen ve sistem getirmiş, sonradan dirâyet tefsiri şeklinde adlandırılacak olan tefsirlerin erken örneklerinden birini vermiştir. O, *Te'vîlât*'ta, başta Mu'tezile olmak üzere, Ehl-i sünnet dışı fırkalar ve düşünce akımlarının görüşlerini çürüten bir yöntem izlemiş, Kur'ân'ı gerek kelamî gerekse fıkhî yönden Ehl-i sünnet'in prensipleri doğrultusunda baştan sona tefsir etmiştir.[1]

Tefsirin şimdiye kadar pek çok çalışmaya konu edilen birbirinden önemli özellikleri, gerek Mâtürîdî'nin görüşlerinin gerekse *Te'vîlât*'ın tanınmasında ciddi bir rolü bulunan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) şu tespitini haklı çıkartacak zenginliktedir: "Mâtürîdî'nin Kur'ân'ın te'villeri konusunda telif ettiği kitabı, alanında hiçbir kitabın kendisine denk olamayacağı, hatta bu

1 Bk. Talip Özdeş, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 2. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 47-48, 50-51, 68-70; İsmail Çalışkan, "Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâturîdî ve Te'vîlâtu'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri", *Milal ve Nihal* 7/2 (2010): 69, 88, 89; Fethi Ahmet Polat, "Te'vîlâtü Ehli's-Sünne'de Mu'tezilî Söylemin Kritiği", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 22-24 Mayıs 2009)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2012), 234.

alanda daha önce yazılmış hiçbir eserin kendisine yaklaşamayacağı bir kitaptır."[2] Nesefî, bu övgü cümlelerine şunları da eklemektedir: "Beliğ yazarlardan birinin Mâtürîdî'yi anlatırken söylediği şu söz ne kadar güzeldir: 'İmamların büyüklerinden ve dinin temel direklerinden biridir. Kur'ân tefsirine dair yazdığı kitabı, müşkilin tomurcuklarını yarmış, müteşabihin üzerindeki bulutları dağıtmıştır; Kur'ân'ın ahkamını, helali ve haramını açık, anlaşılır (*bi-eblağı'l-vasf*) ve sistemli (*ve etkani'r-rasf*) bir anlatımla açıklamıştır."[3]

Ulaşılabilen kaynaklar göz önüne alındığında, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* tefsir tarihindeki ilk etkilerini, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin tefsir derslerinde *Te'vîlât*'ı okutması, ardından da Alâeddin es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) onun derslerinden tuttuğu notlarla *Te'vîlât*'a bir şerh yazmasıyla göstermiştir.[4] Nesefî ile aynı dönemde yaşadığı anlaşılan ve hocası Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Kâğıdî'den (ö. ?) icazet yoluyla *Te'vîlât*'ın rivayet hakkını alan Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin (ö. 487/1094'ten sonra) 487/1094'te telifini bitirdiği *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eserinde, tefsiri kaynakları arasında zikretmesi,[5] *Te'vîlât*'ın etkilerini gösteren diğer kayda değer bir bilgidir. Hanefî-Mâtürîdî geleneğin söz konusu dönemdeki diğer parlak bir ismi Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142), *et-Teysîr fi't-tefsîr* adlı eserinde, *Te'vîlât*'ı esas almış olması, kimi zaman özetleyerek, kimi zaman çeşitli tasarruflara giderek Mâtürîdî'nin görüşlerine sıklıkla yer vermesi de burada zikredilmesi gereken önemli bir husustur.[6]

Sonraki yüzyıllarda Mâtürîdî'nin görüşlerine, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi müfessirler zaman zaman atıfta bulunmuşlardır. Bunlardan Râzî'nin atıflarının kayda değer bir yanı yoktur. Zira o, *Te'vîlât*'a sadece altı yerde atıfta bulunmuştur. Bunlardan biri Hz. Âişe'den gelen bir rivayet iken,[7] diğerleri

2 Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsıratü'l-edille,* thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1: 473.

3 Nesefî, *Tebsıratü'l-edille,* 1: 473.

4 Hacı Mehmet Günay, "Alâeddin Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 471; Bekir Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 32.

5 Abdüssamed el-Gaznevî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, nr. 26, 648b; Beyazıt Devlet Kütüphanesi., Beyazıt, nr. 552, 700b'den akt. Ferihan Özmen, "Abdüssamed el-Gaznevî'nin Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'inin Kaynakları ve Tesirleri", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012): 100-101.

6 Bk. Ayşe Hümeyra Aslantürk, *Ebû Hafs Ömer Nesefî'nin "et-Teysîr fi't-Tefsîr" Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresinin Tenkidli Neşri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), 88-93.

7 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420), 5: 316.

Mâtürîdî'nin Allah Teâlâ'nın kelam sıfatının mahiyetine dair görüşünün tekrarından ibarettir.[8] Bu atıflardan, Râzî'nin *Te'vîlat*'ı görmemiş olduğu, onun bu görüşü muhtemelen Nesefî'nin *Tebsıra*'sı gibi kelam kitaplarından aldığı anlaşılmaktadır. Zira Râzî bu tefsiri görmüş olsa idi, diğer Mâverâünnehir alimlerine yönelttiği gibi buradaki görüşlere de çeşitli itirazlar yöneltecek, tefsirden, muhtemelen Mu'tezile'ye verdiği cevaplar noktasında daha pek çok görüş nakletmiş olacaktı.

Ebü'l-Berekât'ın ve Ebû Hayyân'ın Mâtürîdî'ye atıfları ise kayda değer bir seviyededir. Ebü'l-Berekât'ın Hanefî-Mâtürîdî geleneğe mensup olması dolayısıyla, Mâtürîdî'nin görüşlerine yer vermesi anlaşılabilir bir durumdur. Burada dikkati çeken, Mâtürîdî'nin İslamî ilimlerin en canlı dönemlerinden birinin yaşandığı hicrî VIII. yüzyıl Kahire'sine ulaşıp Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi dönemin en önemli müfessirlerinden birine referans kaynağı olmasıdır.[9] Ancak dönemin bu önemli iki siması, Mâtürîdî'nin tefsirdeki görüşlerinden yeterince istifade etmiş olmakla birlikte, Ebü'l-Berekât'ın tefsirinin tefsir tarihi boyunca sıklıkla kendinden söz ettirecek olan Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının izlerini taşıdığını, Ebû Hayyân'ın tefsirinde de ağırlık merkezinin yine Zemahşerî ve İbn Atıyye tefsirleri olduğunu belirtmek gerekir.

Hicrî VIII. yüzyılın Hanefî tabakāt yazarı, Abdulkādir b. Muhammed el-Kureşî (ö. 775/1373), Mâtürîdî'nin biyografisi yanında eserlerinden ve tefsirinden söz etmiş, Nesefî'nin *Te'vîlât* hakkındaki övgü cümlelerine aynıyla yer vermiştir.[10] İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) da eserlerini ve tefsirinin ismini zikretmiştir.[11] Ebü'l-Berekât ve Ebû Hayyân'ın nakilleri, el-Kureşî'nin tefsir hakkında verdiği bilgilere rağmen, Süyûtî (ö. 911/1505) ve Dâvûdî (ö. 945/1539) gibi müfessir tabakātı yazan müelliflerin Mâtürîdî'ye yer vermemeleri garipsenecek bir durumdur.

Çağdaş dönemdeki fotoğraf, klasik dönemdekinden çok farklı değildir. Goldziher'in *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî* adlı eseri çerçevesinde şekillenen çağdaş

8 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb,* 6: 526, 14: 353, 24:492, 593, 612. Râzî bir başka eserinde Mâtürîdî'nin takipçileri Mâverâünnehir âlimleriyle kelâmullahın işitilebilirliği meselesini bizzat tartıştığını ifade etmektedir. Bk. Râzî, *Münâzarât: Dinî ve Felsefî Tartışmalar*, trc. Ömer Ali Yıldırım (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 103.

9 *Te'vîlât*'ın Mısır'a ve Ebû Hayyân'a nasıl ve kimler aracılığıyla ulaştığı, dönemin Kahire'sinde başka kimler üzerinde etkili olduğu ayrıca araştırılması gereken bir hususdur.

10 Abdulkādir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakāti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane, ts.), 2: 130.

11 Kāsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan (Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1413/1992), 249.

tefsir tarihi yazımında, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan tefsir ürünleri de kategori dışı bırakılmıştır.[12] "Geleneksel Kur'ân Tefsiri" başlığı altında Taberî tefsirini ele alan Goldziher, bu tefsiri söz konusu tefsir anlayışının zirvesi ve temel taşı kabul ederken, "Dogmatik Kur'ân Tefsiri" başlığı altında Zemahşerî tefsirini işlemiş, söz konusu tefsir türünün ancak Zemahşerî ile geleneksel tefsir türüyle boy ölçüşebilecek bir seviyeye geldiğini iddia etmiştir.[13] Dolayısıyla Goldziher, dirayet tefsiri olarak kavramsallaştırılan yönteme dayalı tefsirin olgunluk seviyesine ulaşmasını yaklaşık iki yüz yıl geciktirmiş olmaktadır. Hâlbuki, şu ana kadar yapılan çalışmalar, Mâtürîdî tefsirinin daha o dönemde Taberî tefsiri ile boy ölçüşebilecek bir içerikte hatta ondan daha ileri seviyede olduğunu ortaya koymuştur.[14]

Osmanlı tefsirciliğinde durum nasıldır? Mâtürîdî'nin tefsiri Osmanlı tedris hayatında yeterince alaka görmüş müdür? Bilindiği gibi, Osmanlı medreselerinde yaygın olarak okutulan iki tefsir vardır: Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i. Medreselerde bu eserler okutulduğu gibi tefsir telif faaliyetleri de gerek şerh ve haşiye gerekse müstakil tefsir yazıcılığı bakımından genelde bu eserler üzerinden yürütülmüştür.

Osmanlı tefsirciliğindeki resim ana hatlarıyla bu şekilde olmakla birlikte, gerek *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'a, gerekse onun Alâeddin es-Semerkandî tarafından yazılmış şerhine ait Osmanlı kütüphanelerindeki pek çok nüshanın varlığı bize ne söylemektedir? Nüshaların önemli bir kısmı hicrî XII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Hicrî XII. yüzyılda *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'a yönelik artan ilginin ilmî, sosyal ve siyasal sebepleri nelerdir? Genel anlamda *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* Osmanlı tefsirciliği üzerinde bir iz bırakabilmiş midir? Bu çalışmada, Osmanlı tefsirciliği denince akla gelen bazı eserler üzerinden yukarıdaki soruların cevapları aranacaktır.

Osmanlı Düşünce Sistemi ve Mâtürîdîlik

Osmanlı tefsirciliğinde *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın yerini tespit edebilmek için, öncelikle Osmanlı ilim ve düşünce sisteminin dayandığı temelleri belirlemek gerekir. Bilindiği üzere Osmanlı medreselerinde, öncelikle Muhyiddin İbnü'l-A-

12 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'u, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*, *Te'vîlât*'ın yer almadığı eserlerdir. Muhsin Demirci'nin *Tefsir Tarihi*'nin ilk baskısında (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2006) yer verilmeyen eser, sonraki baskılara ilave edilmiştir.

13 Ulrich Rudolph, *Mâturîdî Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı,* trc. Özcan Taşcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 302.

14 Özdeş, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı,* 68-70.

rabî'nin (ö. 638/1240) vahdet-i vücûda dayalı düşünce sistemi benimsenmiş, Molla Fenârî (ö. 834/1431) gibi âlimlerle bu düşünce muhafaza edilmekle birlikte felsefî-kelâmî bir muhtevaya sahip olan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) çizgisi ağırlık kazanmıştır.[15] Fâtih döneminde, gerek Sahn-ı Semân medreseleri ve medrese müfredâtında yer alan eserler, gerekse söz konusu çizgiyi benimseyen Molla Yegân (ö. 865/1461 civarı), ilk İstanbul kadısı Hızır Bey (ö. 865/1459) ve onun yetiştirdiği talebeler yoluyla bu çizgi iyice belirginleşmiştir.

Anadolu'da öteden beri hâkim bulunan Hanefî-Mâtürîdî aidiyet ise bu süreçte Râzîci çizginin gerisinde kalmış görünmektedir. Mesela Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) gibi Osmanlı düşünce sisteminin önde gelen simalarından biri, itikadî meselelerde Hanefî-Mâtürîdî düşünceye kıyasla, Râzî geleneğinden daha çok etkilenmiştir. Bununla birlikte Kemalpaşazâde, Tâceddin es-Sübkî'den (ö. 771/1370) bu yana devam ede gelen ve Osmanlı'da Hızır Bey gibi âlimlerce başlatılan Eş'arîlik ve Hanefîlik/Mâtürîdîlik arasındaki farklılıkları uzlaştırmacı bir bakış açısıyla işlemeyi konu edinen ihtilaf literatürüne de önemli bir katkı sağlamıştır.[16] Kemalpaşâzâde'nin bu alandaki değerli katkılarından bir diğeri de daha önce Teftâzânî tarafından tanımlandığı şekliyle,[17] Mâturîdiyye isimlendirmesine meşruiyet kazandırmak olmuştur.[18] Kemalpaşazâde'nin bu yönelişi, bir sonraki bölümde de görüleceği gibi, onun *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'a da ilgi duymasını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı döneminin diğer önemli bir siması Taşköprizâde (ö. 968/1561), *Miftâhu's-sa'âde* adlı eserinin kelam ilmi bölümünde, "Bil ki, kelamda Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in reisi iki kişidir. Biri, Hanefî diğeri ise Şâfiî'dir. Hanefî olana gelince, o Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî İmâmü'l-Hüdâ'dır" der ve eserlerini kaydeder.[19] Bu bilgi İmâm Mâtürîdî'nin ve Mâtürîdîliğin o

15 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ,* trc. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 184.

16 Philip Bruckmary, "Mâturîdî Kelamının Yayılması, Kalıcılaşması ve Temel Dinamikleri", *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik,* haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 412, 413.

17 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Vanlıoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), I, XXIII (neşredenin notu).

18 Mehmet Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016): 52.

19 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985) 2: 133, 134. Bu bilgi, Kureşî'nin "Ehl-i Sünnet'in reisi İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve bağlıları çoğunlukla Hanefî'dir. İmam Ebü'l-Hasen el-Eş'arî ve bağlıları çoğunlukla Şâfiî'dir" görüşünün farklı ifadelerle dile getirilişi olmalıdır. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1: 562.

dönemde Ehl-i sünnet içinde ve Eş'arîlik'ten farklı, yerleşik bir itikadî mezhep olarak görüldüğüne işaret eder.[20]

Osmanlı'nın sonraki yüzyıllarında, gerek ihtilaf literatüründeki uzlaştırmacı yöntem, gerekse iki mezhebi eşit görme eğilimi, yerini Mâtürîdîlik bakış açısının baskın olduğu bir tavra bırakmıştır. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1078/1687) gibi, kendilerini sadece sembolik olarak Mâtürîdî olarak görmek istemeyen âlimler, iki mezhep arasındaki farklılıkların iddia edildiğinden çok daha fazla olduğunu ve bunların lafzî ihtilafla izah edilemeyeceğini dile getirmişlerdir. [21] Nitekim o, *İşârâtü'l-merâm* adlı eserinde, "Mâtürîdî'nin, Ehl-i sünnet mezhebini ilk ortaya koyan kimse olduğu gerekçesiyle İmam Eş'arî'nin bağlılarından olduğu [İsâmüddin'in (el-İsferâyînî ö. 945/1538) *Şerhu'l-Akāid* hâşiyesindeki] iddiası doğru değildir. Aralarındaki ihtilafın çoğunun lafzî olduğunu iddia eden görüş de bir vehimdir. Aksine bu ihtilaflar manevidir. (...) Mâtürîdî, Eş'arî'den önce Ehl-i sünnet mezhebini ortaya koyan İmam [Ebû Hanîfe] ve ashabının mezhebini tafsilatlandırandır (mufassıl)."[22]

Osmanlı döneminde, iki sünnî mezhebin görüşlerinin karşılaştırılması bir olgu hâline gelmiş ve iki mezhep arasındaki ihtilaf noktalarının daha derinleştirildiği eserler yazılmaya devam edilmiştir.[23] Bu eserlerin müellifleri meseleleri değerlendirirken Mâtürîdî bakış açısını korumanın yanı sıra kendilerini açıkça veya zımnen Mâtürîdî olarak ifade etmişlerdir. [24] Beyâzîzâde'den sonra bu alanda eser telif etmiş olan Şeyhzâde el-Amâsî (ö. 1133/1721), Mestçizâde Abdullah Efendi (ö. 1150/1737) ve Muhammed b. Vâlî el-Kırşehrî (ö. 1165/1751-52) gibi alimlerin kaleme aldıkları ihtilaf metinlerinde, ihtilaflar daha sistematik ve kapsamlı bir şekilde ele alınmış, bu eserlerde meselelerin tarafsız bir şekilde dile getirileceği taahhüt edilmiştir. Aslında buradaki "tarafsızlık" vurgusu, Kalaycı'nın da dile getirdiği üzere, Osmanlı'da okutulan kelam eserlerinde Mâtürîdîlik'e yeterince yer verilmemesine bir eleştiriyi içermekte, kendilerinin Mâtürîdî'nin görüşlerine hakkıyla yer vermeyi amaçladıklarını ifade etmektedir. Nitekim Kırşehrî, kelamla ilgili eserlerin Eş'arîlere ait görüşleri içerdiğini, bu yüzden kendi eserini Mâtürîdîlik'i desteklemek maksadıyla

20 O dönem fetvalarında da bu bakış açısı kendini hissettirir. Bk. Pehlul Düzenli, "Şeyhulislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında Osmanlı Sünnîliği", *Marife Dergisi* 5/3 (2005): 286.

21 Bk. Rudolp, *Mâturîdî,* 29; Bruckmary, "Mâturîdî Kelamının Yayılması", 413, 415.

22 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm,* thk. Şeyh Yusuf Abdürrezzâk (Karaçi: Zemzem Publishers, 1425/2004), 23.

23 Rudolp, *Mâturîdî,* 34. Osmanlı döneminde bu alanda yazılmış eserlerin bir listesi için bk. aynı eser, 32-34; Bruckmary, "Mâturîdî Kelamının Yayılması", 413.

24 Bruckmary, "Mâturîdî Kelamının Yayılması", 415, 416.

kaleme aldığını ifade etmektedir.[25] Aynı şekilde Mestçizâde de, Anadolu'nun Hanefî olduğunu, buna rağmen Hanefîlere ait *el-Fıkhu'l-ekber* gibi birkaç muhtasar kelam kitabı dışında Anadolu'da yaygın olarak Eş'arîlerin kelam kitapları okutulduğunu,[26] bu kitaplarda da Mâtürîdîlere ait görüşlerin çok az zikredildiğini dile getirmekte, Mâtürîdîlerden "ashabımız" diye söz ederek tarafını belli etmektedir.[27] XVIII. yüzyılın önemli iki ismi olan Hâmid b. Yûsuf el-Üsküdârî (1165/1752) ve İsmail b. M. el-Konevî (ö. 1195/1781) de kendilerini Mâtürîdî olarak tanımlamaktadırlar.[28]

İhtilaf literatürünün yanı sıra Osmanlı'da Mâtürîdîlik'in izleri daha çok Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akāid*'ine yazılan hâşiyeler, mukaddimâtü'l-erbaa tartışmaları ve irâde-i cüz'iyye risalelerinde görülebilmektedir. Bu metinlerde Mâtürîdîlik, Ehl-i sünnet içerisinde Eş'arîlik'e denk bir mezhep olarak konumlandırılmaya çalışılmıştır. İhtilaf edebiyatına dair çokça eserin kaleme alındığı XVIII. yüzyılda ise Mâtürîdîlik Eş'arîlik'ten daha üstün itikadî bir mezhep olarak öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Nitekim Akkirmânî (ö. 1174/1760), *İrâde-i Cüziyye Risâlesi*'nde, ef'âl-i ibâd, teklif gibi itikadî konularda en sağlam görüşlerin İmâmü'l-Hüdâ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin mezhebinde olduğunu, bu mezhebin ashâb, tâbiîn ve Ebû Hanîfe'nin mezhebi olduğunu ifade etmiştir.[29]

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da Mâtürîdî aidiyete yapılan vurgunun gün geçtikçe artması devlet içindeki çeşitli siyasal, sosyal ve dinî hareketlere bağlanmıştır. Bunların başında Osmanlı-Safevî çatışması gelmektedir ki bu çatışma, Osmanlı entelektüel dünyasında fikrî bir dönüşüme ve Şiiliği felsefî bir zemin üzerinde yükselten Şiî alimlerin aksine felsefî kelama bir mesafe konulmasına sebep olmuştur. Bu süreçte Hanefîlik merkeze çekilmiş, *Fıkh-ı Ekber*'e çeşitli şerhler yazılmıştır.[30] Kadızâdeliler ve Sivasîler çatışması da Mâtürîdîlik'e olan ilgiyi artıran diğer bir sebep olarak ileri sürülmüştür. Bu

25 Bk. Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", 54, 55.

26 Mestçizâde Abdullah Efendi, *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hükamâ'*, thk. Seyit Bahcıvan (Beyrut-İstanbul: Mektebetü's-sâdır-Mektebetü'l-irşâd, 1428-2007), 51.

27 Mestçizâde, *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât*, 38.

28 Bruckmary, "Mâturîdî Kelamının Yayılması", 416.

29 Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 63-65; Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", 14, 15.

30 Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", 35, 36; a.mlf. "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik Mâturîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 103, 104. Krş. Sönmez Kutlu, "Önsöz", *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 17, 18; a.mlf., "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", s. 63, 65.

süreçte, sûfilerin kimi uygulamalarının meşru olmadığı ortaya konulmaya çalışılırken, Kadızâdeliler tarafından Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmıştır. Ancak kelâmî meseleler söz konusu olduğunda, Ebû Hanîfe'ye ait eserlerin meselelerin çözümüne sunacağı katkı sınırlı olacağından, Mâtürîdî'nin görüşlerine daha çok başvurma ihtiyacı duyulmuştur. Bu da Mâtürîdî kimliği ön plana çıkarmıştır. [31]

Mâturîdîlik'in Osmanlı'da yükseliş sebepleri konusunda aynı yazar tarafından ileri sürülen bir başka görüş daha makul görünmektedir. O da XVII. yüzyıldan itibaren, Mâtürîdîlik'in yaygın olduğu Mâverâünnehir bölgesinde köklü bir geçmişi olan Nakşibendîlik'in Anadolu'da yaygınlık kazanmasıdır.[32] Nitekim aşağıda söz edileceği gibi, *Te'vîlât*'ın veya *Şerhu't-Te'vîlât*'ın en eski nüshalarından biri, Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden Hâce Muhammed Pârsâ'nın (ö. 822/1420) kütüphanesinde bulunan nüshadır.[33] Muhammed Pârsâ'nın, *Faslü'l-hitâb* adlı tasavvufî eserinde İmâm Mâtürîdî'den "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinin reisi" biçiminde söz etmesi de Nakşîlik içinde Mâtürîdîlik'in önemli bir yere sahip olduğunun göstergelerinden biridir.[34]

İleri sürülün bu görüşlerle birlikte Osmanlı'nın son dönemlerinde Mâtürîdî kimliği öne çıkaran dinamikler üzerine daha fazla araştırma yapmak gerekmektedir. Öte yandan Mâtürîdî ismi sadece Osmanlı sınırlarında değil, Orta Asya'da da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yeniden ünlenmiş, kelam ve tefsir ilimleri dışındaki kimi eserler de ona atfedilmiştir. Bu durum Mâtürîdî'nin sonraki yüzyıllarda sadece Osmanlı sınırları içinde değil, farklı bölgelerde hemen her alanda otorite olarak görülmeye başlandığını göstermektedir.[35] Bunun sâikleri de ayrıca araştırılmalıdır.

Osmanlı Dönemi *Te'vîlât* ve *Şerhu't-Te'vîlât* Nüshaları

Tabakāt kitaplarında İmâm Mâtürîdî'ye pek çok eser nispet edilmektedir. Bu eserlerden önemli bir kısmı maalesef günümüze kadar ulaşmamış-

31 Bk. Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", 63, 64; ayrıca bk. a.mlf. "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik Mâturîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi", 111, 112.

32 Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik Mâturîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi", 104.

33 Ziyadov Şovosil Yunusoviç, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Nüshaları ve Mâturîdî Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar", *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 296.

34 Hâce Muhammed Pârsâ, *Tevhîde Giriş (Faslu'l-Hıtâb Tercemesi)*, trc. Ali Hüsrevoğlu (İstanbul: Erkam Yayınları, 2018), 29.

35 Bk. Yunusoviç, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Nüshaları", 299, 301.

tır.[36] Bununla birlikte, onun hemen her meseledeki görüşlerine ışık tutacak olan temel eserleri, *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlatü'l-Kur'ân* günümüze kadar ulaşmıştır.[37] Özellikle de *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, gerek Türkiye'de gerekse farklı ülkelerde pek çok nüshaya sahiptir. [38] İstanbul kütüphanelerinde *Şerhu't-Te'vîlât*'ın da çeşitli nüshaları vardır.[39]

. . . . . .

36 Eserleri için bk. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 149-151.

37 Bk. Rudolp, *Mâturîdî*, 296.

38 *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın bilinen en eski nüshalarından birisi Taşkent Fondu 5126 numarada kayıtlıdır. Eserin ikinci cildini içeren nüsha, hicrî 529 yılında istinsah edilmiş olup Hâce Muhammed Pârsâ'nın kütüphanesinden gelmiştir ve onun mührünü taşımaktadır. Yunusoviç, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Nüshaları", 296. Bu nüshanın *Şerhu't-Te'vîlât* nüshası olması daha güçlü bir ihtimal olarak görülmektedir. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 50 m (neşredenin notu). Nitekim Muhammed Pârsâ bir eserinde *Şerhu't-Te'vîlât*'a atıfta bulunmuştur. Pârsâ, *Tevhîde Giriş*, 22. Bu nüshayı, British Museum, nr. 9432'de kayıtlı 665 tarihli nüsha takip etmektedir. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1: 54 m (neşredenin notu).

Te'vîlât'ın İstanbul kütüphanelerinde pek çok nüshası vardır. Bunların başında Cârullah, nr. 47'de Cârullah Efendi'nin mührünü taşıyan 651 tarihli nüsha gelmektedir. Bunları nr. 48'de kayıtlı, yine onun mührünü taşıyan 818 tarihli, nr. 49'da kayıtlı tarihsiz, 1133 tarihinde temellük edilmiş nüshalar takip etmektedir. Râgıb Paşa, nr. 35'te, Fuat Sezgin'in 890 yılında istinsah edildiğini söylediği ancak kimi özelliklerinden hicrî XI. yüzyıla ait olduğu düşünülen nüshası gelmektedir. Râgıb Paşa, nr. 36'da, Fuat Sezgin'in hicrî 737 yılına tarihlendirdiği, fakat 1170 yılında istinsah edildiği kayıtlı olan bir başka nüshası daha vardır. Aynı kütüphanede 37 numara ile kayıtlı nüsha ise 1164 yılında istinsah edilmiştir. Hacı Beşir Ağa, nr. 9'da kayıtlı *Te'vîlât* nüshasının tarihi belirtilmemiş olmakla birlikte özellikleri XI. yüzyılı yansıttığı ifade edilmektedir. Eser, Hacı Beşir Ağa'nın 1158 tarihli mührünü taşımaktadır. Murad Buhârî, nr. 14'te 1124 tarihli bir nüsha bulunmaktadır. Karaçelebizâde, nr. 5'te tarihsiz, Hamîdiye, nr. 30'da Sultan I. Abdülhamid Han'ın vakfettiği tarihsiz, yine Hamîdiye, nr. 31'de Sultan I. Abdülhamid Han'ın vakfettiği 1164 tarihli nüshalar bulunmaktadır. Bunlardan başka *Te'vîlât*'ın, Şehid Ali Paşa, nr. 53'te 1116 tarihli, Lâleli, nr. 100'de 1271 tarihli, Çorlulu Ali Paşa, nr. 10'da Ali Paşa tarafından vakfedilmiş 1117 tarihli, Hâlet Efendi, nr. 22'de, Hâlet Efendi'nin mührünü taşıyan tarihsiz, Mihrişâh, nr. 8'de Şeyhülislâm Es'ad Efendi nüshasından istinsah edildiği ifade edilen 1168 tarihli, Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 47'de tarihsiz, nr. 48'de 818 tarihine ait bir temellük kaydı olmakla birlikte tarihsiz, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa bölümü, nr. 40 ve 140'ta muhtemelen her ikisi de 12. yüzyılda istinsah edilmiş tarihsiz, Atıf Efendi Kütüphanesi, nr. 76, 77'de 1156 tarihli, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 122'de 1165 tarihli, nr. 123'te 1103 tarihli, Topkapı Sarayı, Ktp. Revan, nr. 182'de, Şeyhülislâm Esad Efendi için istinsah edilmiş, 1162 tarihli; Topkapı Sarayı, Ktp. Medine, nr. 180'de Sultan I. Mahmud tarafından vakfedildiği belirtilen tarihsiz, Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed, nr. 28/1, 2'de, 818 tarihli temellük kayıtlı, tarihsiz nüshaları mevcuttur.

İstanbul dışındaki kütüphanelerde, Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Ktp., nr. 53-57'de 5 ciltlik 768 tarihli, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 47'de Râşid Efendi'nin mührünü taşıyan 1158 tarihli, Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 47'de 1165 tarihli, Tire-İzmir, Necip Paşa Ktp., nr. 182'de 1165 tarihli nüshalar bulunmaktadır.

39 Bunların başında Cârullah, nr. 230'da, 657 tarihli, Esad Efendi, nr. 48'de 715 tarihli, (3) Beyazıt Ktp., Veliyyüddin, nr. 423-426'da Molla Fenârî tarafından vakfedildiği ifade edilen tarihsiz nüshalar gelmektedir. Süleymaniye Ktp., Hamîdiye, nr. 176'da Sultan I. Abdülhamid Han ta-

Eldeki nüshalar incelendiğinde görülür ki, gerek *Te'vîlât*'ın gerekse *Şerhu't-Te'vîlât*'ın hicrî VI, VII, VIII ve IX. yüzyıla kadar giden çeşitli nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan ilk dikkat çeken nüsha, *Şerhu't-Te'vîlât*'ın Molla Fenârî (ö. 834/1431) tarafından vakfedilen Veliyyüddin'deki nüshası olup bu, Molla Fenârî'nin o tarihte bir *Te'vîlât* nüshasına sahip olduğunu ve *Te'vîlât*'ın erken bir dönemde Osmanlı ülkesi içinde bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Molla Fenârî bir sonraki başlıkta da görüleceği gibi, Fâtiha tefsirinde bu tefsirden istifade ettiğini gösteren örnekler bırakmıştır.

Te'vîlât veya *Şerhu't-Te'vîlât*'ın hicrî IX-XI. yüzyıllarda istinsah edilmiş herhangi bir nüshasından söz edilmemektedir. Bu yüzyıllar Osmanlı medrese sisteminde, Râzî düşünce sisteminin güçlü olduğu dönemlere denk gelmekte; bu da henüz Mâtürîdî'ye yönelik ciddi bir ilginin olmadığı düşüncesini hatıra getirmektedir.

XII. yüzyıla gelindiğinde *Te'vîlât* ve *Şerhu't-Te'vîlât* nüshalarında hızlı bir artışın olduğu gözlenmektedir. Öncelikle dikkat çeken hicrî XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın ilk yarısında Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin (ö. 1151/1738), en eski *Te'vîlât* ve *Şerhu't-Te'vîlât* nüshalarını koleksiyonuna kazandırmış olmasıdır. Bunlar Osmanlı coğrafyasında mevcut olan nüshalar olabileceği gibi, Osmanlı ülkesi dışından getirtilmiş nüshalar da olabilir. İkinci dikkat çeken husus, I. Mahmûd'un (1730-1754) bir *Te'vîlât* nüshasını, I. Abdülhamid'in (1774-1789) kendi adına kurulmuş olan kütüphaneye *Te'vîlât*'ın iki, *Şerhu't-Te'vîlât*'ın da bir nüshasını vakfetmiş olmalarıdır. Bunların yanı sıra, Şeyhulislâm Esad Efendi (ö. 1166/1753) kendine bir *Te'vîlât* istinsah ettirmiş, Çorlulu Ali Paşa (ö. 1123/1711), Şehid Ali Paşa (ö. 1128/1716), Ragıb Paşa (ö. 1176/1763) ve Halet Efendi (ö. 1238/1822) gibi devlet adamları da eserleri istinsah ettirip vakfetmişlerdir. Bu dönemde istinsah edilen nüshalardan bazıları da İstanbul dışındaki şehirlere taşınmıştır. Mesela Konya'da Yusuf Ağa ve Kayseri'de Râşid Efendi (ö. 1148/1735) tarafından kurulan kütüphanelere eserin birer nüshası getirilmiştir. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey (ö. 1859) içlerinde *Te'vîlât*'ın da bulunduğu İstanbul'daki kitaplarından bir kısmını Medine'de kendi adına kurduğu kütüphaneye göndermiştir. Diğer bir nüsha da sonraki yıllarda Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından Harem kütüphanesine hediye edilmiştir. Kısacası bu dö-

rafından vakfedilen 1180 tarihli, Şehid Ali Paşa, nr. 283'de tarihsiz, Topkapı Sarayı Ktp., Medine, nr. 179'da, Arif Hikmet Bey tarafından vakfedilmiş, 1182 tarihli nüshalar bulunmaktadır. Ayrıca Mekke Harem Kütüphanesi, nr. 529-530'da, Abdülmecid Han tarafından vakfedilen 1192 tarihli bir başka nüsha daha vardır. Nüshalar hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 45-56m (neşredenin notu).

nemde padişahlardan devlet ricaline, eşraftan ulemaya herkesin Mâtürîdî'nin tefsirine çok ciddi bir alaka duyduğu ve kendi adlarına kurdukları kütüphanelerine bu eseri kazandırmak için adeta seferber oldukları anlaşılmaktadır.

Hicrî XII. yüzyılda Mâtürîdî'nin tefsirine duyulan bu ilgiyi, yukarıda çizilen tablo ile birlikte değerlendirmek gerekir. Beyâzîzâde Ahmed Efendi'den sonra Mâtürîdîlik'e yönelik ilgi, Şeyhzâde el-Amâsî (ö. 1133/1721), Mestçizâde Abdullah Efendi (ö. 1150/1737) Muhammed b. Vâlî el-Kırşehrî (ö. 1165/1751-52), Hâmid b. Yûsuf el-Üsküdârî (1165/1752) kendisine bir *Te'vîlât* nüshası istinsah ettirmiş olan Şeyhulislâm Mehmed Esad Efendi (ö. 1166/1753) ve İsmail b. Muhammed el-Konevî (ö. 1195/1781) gibi ihtilaf literatüründe eser telif eden âlimlerle zirveye çıkmıştır. Bu âlimlerin hepsi, hicrî XII. yüzyılda yaşamışlardır. Dolayısıyla bu dönem ilmî çevrelerde hakim olan İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik'i canlandırma girişimi, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'a yönelik alakayı da artırmış olmalıdır. Nitekim Şeyhzâde Amâsî, *Nazmü'l-Ferâid* adlı eserinde, *Te'vîlât*'a sıklıkla, Esad Efendi de zaman zaman müracaat etmişler, diğer eserlerde de *Te'vîlât* ihtilaf metinlerinin temel kaynaklarından biri olmuştur.[40]

Bununla birlikte eserlerin bu derece çok istinsah ettirilmesinde, Lale Devri'yle başlayıp hicrî XIII. yüzyıl boyunca devam eden, devlet ricali, eşraf ve ulema tarafından birbiri ardınca kurulan özel kütüphanelere,[41] diğer nadide eserlerle birlikte *Te'vîlât*'ın bir nüshasını kazandırma düşüncesinin de etkili olmuş olabileceği göz önünde bulundurmalıdır.

Müstakil Tefsirler, Şerh ve Hâşiyelerde *Te'vîlât*

Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında tefsir faaliyetleri, önemli ölçüde Râzîci düşünce sisteminin yanı sıra Abdulkāhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), Zemahşerî ve Sekkâkî (ö. 626/1229) çizgisinde gelişen i'câz ve belagat merkezli tefsir anlayışı istikametinde seyretmiştir. Medreselerde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve temel kaynakları *el-Keşşâf* ile Râzî'nin *Tefsîr-i kebîr*'i olan Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'i okutulmuştur. Buna paralel olarak tefsir çalışmalarının ağırlık noktasını da Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerine şerh ve hâşiye yazımı teşkil etmiştir. Osmanlı dönemine gelindiğinde, *Keşşâf* tefsiri üzerine kapsamlı ve derinlikli şerh ve hâşiye yazımı önemli ölçüde tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu dönem-

40 Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik Mâturîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi", 125.

41 Bk. İsmail E. Erunsal, *Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik*, 2. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 168-263.

de Teftâzânî ve Cürcânî tarafından *Keşşâf*'a yazılan şerhler üzerine hâşiyeler yazılırken, Beyzâvî tefsirine en kapsamlı şerhler kaleme alınmıştır. Mesela Molla Hızır, Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve Taşköprizâde gibi Râzîci düşünce sisteminin önemli temsilcileri, Teftâzânî ve Cürcânî şerhleri üzerine kısmi hâşiyeler yazmışlardır.[42] Beyzâvî tefsiri üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likler ise *Keşşâf* üzerine yazılanlara göre çok daha fazladır.[43]

Osmanlı döneminde yazılan müstakil tefsirler de Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden bağımsız değildir. Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) *Gâyetü'l-emânî*'si Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i ve Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî'nin (ö. 981/1574) *Tefsîrü'l-Karamânî*'si örnek olarak zikredilebilecek tefsirlerdir. Molla Gürânî tefsirini *Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl*'in metoduna bağlı kalarak yazmış, kendi tercih ve kanaatlerini serdetmek suretiyle bu tefsirlerden pek çok iktibasta bulunmuştur.[44] Ebüssuûd Efendi, Kur'ân'ın i'caz ve belagatini ortaya çıkarmada üstün bir başarıya sahip olan Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerini uzun yıllar mütalaa ettiğini, bu tefsirlerdeki eşsiz güzellik ve incelikleri tertip edip bunlara diğer kaynaklarda gördüğü bilgileri ve kendi birikimini de ilave ederek bir tefsir yazmaya teşebbüs ettiğini söylerken bu tefsirleri esas aldığını beyan etmiştir.[45] Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî'nin (ö. 981/1574) *Tefsîrü'l-Karamânî*'si ise merkezinde *Keşşâf* olmak üzere, Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerinin mukayeseli bir okumasıdır.[46] Gerek şerh ve hâşiyelerde gerekse müstakil tefsirlerde Râzî ise zaman zaman görüşlerine istişhad ve tenkit amaçlı başvurulan bir kaynak hüviyetindedir.

Tefsirdeki bu yöneliş Osmanlı'nın son dönemine kadar varlığını sürdürmekle birlikte, sonraki yüzyıllarda diğer düşünce alanlarında olduğu gibi tefsirde de bir arayışın olduğunu söylemek mümkündür. Tefsirî Mehmed Efendi (ö. 1111/1699) tarafından, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin (ö.773/1371) *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri esas alınarak telif edilen *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*, bu

42 Bk. Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*: *Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 93-218.

43 Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 337-375.

44 Sâkıp Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987): 7; krş. Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927), 129, 130.

45 Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 4, 5.

46 Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Katkıları (Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 21-22 Ekim 2011),* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 189; Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı –Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-", *Marife Dergisi* 15/1 (2015): 9-31.

arayışın bir ürünü gibidir. Söz konusu eser, yazıldığı dönemin siyasî yönelimi, Osmanlı toplumunda icra ettiği fonksiyon, tefsirler arasındaki yeri bakımından değerlendirilmesi gereken bir eserdir. Yazıldığı döneme bakıldığında, IV. Mehmed (1648-1687), ilerleyen yıllarda bir geleneğe dönüşecek olan Huzur Dersleri'ni başlatmış, yüksek bir entelektüel değere sahip olan bu derslerin esasını geleneğe uygun olarak Beyzâvî tefsiri oluşturmuştur. *Tefsîr-i Tibyân*'ın da bu süreçte ortaya çıkmış olması oldukça dikkate değerdir. Bunun yanı sıra IV. Mehmed çeşitli ilim dallarındaki pek çok eseri Türkçe'ye tercüme ettirmiştir. Aynı dönemde yirmi yıl sarayda kalıp padişaha tercümanlık yapan Leh asıllı Ali Ufkî Bey'in (ö. 1087/1675) 1666'da ilk defa Kitâb-ı Mukaddes'i Türkçe'ye tercüme etmesi de önemlidir. 1662-1669 yıllarında İstanbul'da bulunan ve eserini padişaha takdim eden Mehmed Efendi'nin telif-tercümesi de bu yıllara rastlamaktadır. Dolayısıyla sosyal ve dinî hayatta gergin bir atmosfer oluşturan Kadızâdeliler-Sivasîler çatışmasının etkisini kırıp bir orta yol bulma arayışının sonucu olarak bu tür eserler Türkçe'ye tercüme ettirilmiş olmalıdır.[47] Bu bilgilerin yanına Vanî Mehmed Efendi'nin Kur'ân'daki bazı âyetleri Türklerle ilişkilendirmesi ve Türklük vurgusu da eklendiğinde,[48] bu dönemde farklı arayışların olduğu ortaya çıkmaktadır.

Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın, Osmanlı'daki bu genel fotoğrafın neresine düştüğünü görmek için müstakil tefsir çalışmalarına ve şerh-hâşiyelere bakmak gerekmektedir.

Şer'î-felsefî-tasavvufî ilimlere (beyân-burhân-irfân düşünce sistemlerine) dayalı sentezci bir düşüncenin Osmanlı topraklarında yeşermesine öncülük eden Molla Fenârî (ö. 834/1431),[49] Fâtiha sûresine yazdığı *Aynü'l-a'yân* adlı tefsirle Osmanlı tefsirciliğinin erken örneklerinden birini vermiştir.[50] Bu eserin baskın karakterini, Molla Fenârî'nin yukarıda sözü edilen sentezci çizgisinin yanı sıra Osmanlı tefsirciliğine hâkim olan Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerinin etkileri oluşturur.[51] *Aynü'l-a'yân*'ın herhangi bir kesitine göz atıldığında, Ze-

47 İsmail Çalışkan, "Tefsirî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, ed. Bilal Gökkır v.dğr. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011), 217-221.

48 Erdoğan Pazarbaşı, "Arâisu'l-Kur'an'da Türkler", *Bilimname* 10/1 (2006): 13-31.

49 Tahsin Görgün, "Molla Fenârî (Düşüncesi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 247-248.

50 Osmanlı'da Molla Fenârî öncesi yazılan tefsirler için bk. Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak", *Divan: İlmî Araştırmalar* 1 (2005): 204-205.

51 Molla Fenârî'nin tefsirdeki kaynakları için bk. M. Taha Boyalık, *Molla Fenari'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 54, 55.

mahşerî,[52] Râzî,[53] Beyzâvî[54] ve Sadreddin Konevî[55] gibi isimlerin görüşlerine sıklıkla yer verildiği görülür. Söz gelimi Fenârî, esma ve sıfât konusunu tartıştığı yerde, Gazzâlî, Râzî ve Beyzâvî'nin görüşleri üzerinden Eş'arî ve Mu'tezile'nin yaklaşımını karşılaştırır.[56]

Molla Fenârî'nin genel eğilimi bu yönde olmakla birlikte, zaman zaman Mâtürîdî'nin görüşlerine atıfta bulunduğu görülür. Mâtürîdî'nin tefsir tarihine damgasını vurmuş olan tefsir-te'vil ayrımı,[57] bu atıflardan ilkini oluşturur. Molla Fenârî, konuyla ilgili naklettiği görüşler arasında Alemü'l-Hüdâ diyerek Mâtürîdî'ye iki kez atıfta bulunmuş, tefsir-te'vil arasında söz edilen farklılıkların ancak onun görüşleri çerçevesinde kabul edilebileceğini söylemiştir. Ona göre tefsir, olaya şahitlik eden kimsenin beyanıdır, çünkü o ilimle, onun dışındakiler ise reyle konuşmuştur. İmamların ve fakihlerin Kur'ân hakkında söyledikleri, te'vil olup tefsir değildir.[58]

Molla Fenârî'nin Mâtürîdî'ye diğer bir atfı, mâlik ve seyyid kelimeleri arasındaki anlam farklılığıyla ilgili olup Allah için söz konusu olduğunda ikincisinin birincisinin yerini tutamayacağı ile ilgilidir.[59] Molla Fenârî, Allah'ın sıfatlarının ezelîlik ve ebedîliği konusunda da Mâtürîdî'ye atıfta bulunmuştur. Mâtürîdî burada, "henüz kıyamet günü vuku bulmadığı halde Allah kendisini 'hesap gününün sahibi' olarak nitelendirmiştir; zira O, layık olduğu sıfatlara kendi zatıyla sahip olmuştur, başkasının varlığıyla değil; o halde Allah, ezelden yaratıcıdır, cömerttir, işitendir, her ne kadar söz konusu şeyler olmamış olsa bile..."[60] görüşüyle Mu'tezile'ye cevap vermiş, dolayısıyla onun âyetten çıkardığı bu son derece orijinal yorum, Molla Fenârî tarafından alıntılanmaya değer görülmüştür. Molla Fenârî, bundan başka Mâtürîdî'ye, biri "el-hamdulillah" ifadesinin,[61] diğeri de "hidayet"[62] kelimesinin anlamını tayin ile ilgili iki kez daha atıfta bulunmuştur.

52 Bk. Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân* (İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325), 171, 176, 177, 178, 180, 181, 183.

53 Bk. Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân,* 171, 175, 177, 192, 195.

54 Bk. Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân,* 176.

55 Bk. Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân,* 172, 192.

56 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân,* 146 vd.

57 Bk. Çalışkan, "Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek", 76-82; Melikşah Sezen, *İmâm Mâturîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri* (İstanbul: Kökler Yayınları, 2018), 39-48.

58 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân,* 6, 7.

59 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân,* 208.

60 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 213.

61 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 281.

62 Molla Fenârî, *Aynü'l-a 'yân*, 285.

Molla Fenârî, bu görüşleri doğrudan *Te'vîlât*'tan değil, tefsirinde sıkça müracaat ettiği[63] ve Osmanlı tefsirciliğinin önemli kaynaklarından birini oluşturan Ömer en-Nesefî'nin *et-Teysîr fi't-tefsîr* adlı eserinden nakletmiş gibidir. Zira ibareler, birebir *Te'vîlât*'tan olmayıp Ömer en-Nesefî'nin ibareleri ile örtüşmektedir.[64] Bu nakillerden ikisinde zaten Molla Fenârî, Nesefî'nin tefsirini açıkça zikretmektedir.[65] Ne var ki, Molla Fenârî'nin hidayetle ilgili kendi tasarrufuyla vermiş olduğu anlaşılan son naklinin Ömer en-Nesefî'de tam olarak bulunmaması,[66] onun doğrudan *Te'vîlât*'tan nakletmiş olabileceğini de akla getirmektedir.[67] Her hâlükarda Molla Fenârî, kayda değer gördüğü noktalarda, Mâtürîdî'nin görüşlerini iktibas etmiştir. O, Ömer en-Nesefî'den yaptığı pek çok nakiller ve zaman zaman Mâtürîdî'ye yaptığı atıflarla, Mâtürîdî geleneği de kucaklayan bir perspektife sahip olduğunu; erken sayılabilecek bir dönemde Hanefî-Mâtürîdî aidiyetin Osmanlı entelektüel hayatında var olduğunu gösterecek önemli ip uçları bırakmıştır. Ayrıca günümüze ulaşan ona ait bir *Şerhu't-Te'vîlât* nüshası, muhtemelen Ömer en-Nesefî'nin Mâtürîdî'ye sık sık atıflar yaptığını gördükten sonra, esere ait bir nüshayı kendine temin etmiş olduğunu hatıra getirmektedir.

Osmanlı devletinin en parlak döneminde yaşayıp ilmî seviyesi ve ortaya koyduğu eserlerle kendinden çokça söz ettiren Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa (ö. 940/1534),[68] dönemin ilmî muhitlerindeki hakimiyetini bütün ihtişamıyla koruyan *Keşşâf* ve Beyzâvî tefsirlerine hâşiye yazmakla kalmamış, müstakil bir tefsir yazarak ilmî faaliyetlerini taçlandırmıştır. Kemalpaşazâde'nin tefsirinin mâhiyetini bilmek için, Zemahşerî ve Beyzâvî çizgisinde gelişen tefsir faaliyetini iyi anlamak gerekir. Zira aynı dönemde yazılan diğer tefsirler gibi, bu tefsirin ayırt edici özelliğini de bu iki tefsirdeki ve bu iki tefsir üzerine Ömer b. Abdurrahmân el-Fârisî el-Kazvînî (ö. 745/1345), Teftâzânî ve Cürcânî gibi muhakkik âlimler tarafından yazılan şerh ve hâşiyelerdeki görüşlerin tartışılması, pek çok ilave, tercih ve reddiyelerle birlikte müfessirin kendi parlak düşünceleriyle işlenmesi oluşturur. Bununla birlikte Kemalpaşazâde, Kur'ân'ın belâgî nükteleri ve gizli işaretlerini açıklama noktasında sadece bu

63 Boyalık, *Molla Fenari'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi*, 54.

64 Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 3-4, 13-14, 18; Aslantürk, *Ebû Hafs Ömer Nesefî*, 6, 45-46, 56.

65 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 6, 281.

66 Krş. Aslantürk, *Ebû Hafs Ömer Nesefî*, 69.

67 Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I: 21; Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 285.

68 Bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1395/1975), 227, 228; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2: 635-639.

tefsirlerdeki bilgilerle yetinmemiş, bu sahada eser yazmış bir müellif olarak, kendisi de üzerinde durulmayı hak eden çok değerli ziyadelerde ve başkalarının dikkatini çekmeyen pek çok orijinal çıkarımlarda bulunmuştur. [69]

Kemalpaşazâde, başta Zemahşerî ve Beyzâvî olmak üzere Ferrâ, Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, Râgıb, Kuşeyrî, İbn Atıyye, Kurtubî, Nesefî ve Ebû Hayyân gibi alimlerden nakillerde bulunur. Nakilde bulunduğu isimlerden biri de Mâtürîdî olup onun görüşlerini "Kâle'l-İmâm Ebû Mansûr" şeklinde nakleder.[70]

Kemalpaşazâde'nin ilk nakli bir usûl konusu olan sünnetin Kur'ân'ı nesh edip edemeyeceğiyle alakalıdır. İmâm Mâtürîdî, meleklerin Âdem'e secde etmelerini emreden âyetin tefsirinde, Hz. Peygamber'den nakledilen, "Şayet bir insanın bir diğerine secdesi helal olsaydı, kadının kocasına secde etmesini emrederdim"[71] hadisinin, bir yaratılmışa secde etmeyi emreden âyeti nesh ettiğini söyler.[72] Kemalpaşazâde onun bu görüşünü herhangi bir değerlendirme yapmaksızın manen şöyle nakleder: "İmam Ebû Mansûr dedi ki: Burada kitabın sünnetle nesh edildiğine delil vardır. Zira Allah Teâlâ dışındaki birine secde etmenin cevazı Âdem kıssasıyla sabit olmuştur. Sonra bu, hadisle nesh edilmiştir."[73] Kemalpaşazâde'nin bir diğer nakli ise zina edenlere uygulanacak cezayı öngören Nisâ sûresi 15 ve 16. âyetlerin tefsiriyle ilgilidir. Mâtürîdî, âyetlerin muhtemel bütün yorumlarını zikrettikten sonra, 16. âyetin livatayı ve buna dair cezayı belirlediği ihtimalini dile getirir. Mâtürîdî, Kemalpaşazâde'nin de anlam olarak naklettiği üzere bu noktada şunu söyler: "Eza âyeti [şayet sadece erkekler hakkında ise], bu, İmâm Ebû Hanîfe'nin [Lut kavminin işlediği ameli işleyenlere] celde ve recm gibi hadlerin uygulanmayıp sadece tazir cezasına çarptırılacağı görüşüne delil olur."[74]

Kemalpaşazâde, En'âm sûresi 108. âyetin tefsirinde de Mâtürîdî'nin görüşüne başvurur: "Mâtürîdî'ye göre müşriklere kötü söz söylemek mubahtır, farz değildir. Savaşmak ve tebliğ etmek ise farzdır. Mubah olan bir şey, doğuracağı kötü sonuçlardan dolayı yasaklanabilir. Farz ise doğuracağı kötü sonuçlardan dolayı yasaklanamaz. Şu halde burada Ebû Hanîfe'nin şu görüşüne

69 Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1439/2019), 1: 8, 9 (neşredenin notu).

70 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,*1: 33 (neşredenin notu).

71 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 4: 381, 5: 224, 6: 76; Ebû Dâvûd, "Nikah", 41; Tirmizî, "Radâ", 10; İbn Mâce, "Nikah", 4.

72 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 88; ayrıca bk. 1: 76, 77.

73 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,*1: 147.

74 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 76; İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 3: 41.

delil vardır: "Kısas olarak birinin elini kesen bir kimse, onun ölümüne sebep olursa ona diyet cezası verilir. Çünkü o mubah olan hakkını almaya çalışmıştır. Sebep olduğu kötü sonuçtan dolayı da cezalandırılmıştır. Devlet başkanı hırsızın elini keserse ve o kişinin ölümüne sebep olursa diyet cezası verilmez. Çünkü o onun üzerine farzdır. Sebep olduğu kötü sonuçtan dolayı cezalandırılmaz." Kemalpaşazâde, bu nakilden sonra şu ilavede bulunur: "Bununla birlikte, âyette, baskın bir günaha sebebiyet veriyor diye nehy ani'l-münker gibi vacip olan bir taatın terk edilmesi gerektiğine işaret yoktur."[75]

Kemalpaşazâde bunlardan başka, Bakara sûresi 193. âyetin tefsirinde, Yahudilerin "semi'nâ ve asaynâ" kelimelerini söylemeleri arasında zaman aralığı bulunduğu;[76] Nisa sûresi 34. âyette, mev'iza kelimesinin muhtevası,[77] En'âm sûresi 52. âyetin tefsirinde, Hz. Peygamber'in ileri gelen müşriklerin Müslüman olmalarını umarak, fakir Müslümanları yanından uzaklaştırmaya yeltendiği rivayetine yönelik Mâtürîdî'nin itirazı;[78] Tevbe sûresi 84. âyetin tefsirinde, kâfir ve münafıkların fâsık olarak isimlendirilmesi,[79] Kehf sûresi 22. âyetin tefsirinde Ehl-i kitaba soru sorulması[80] gibi konularda Mâtürîdî'nin görüşlerine müracaat etmiştir.

Kemalpaşazâde'nin Mâtürîdî'den yaptığı nakillerde, onun İmâm Mâtürîdî'yi Hanefî mezhebinin görüşlerini destekleyen üstün bir otorite olarak gördüğü, görüşlerine herhangi bir tenkit ve itiraz yöneltmek amacıyla değil, kendi yorumlarını desteklemek üzere müracaat ettiği dikkat çekmektedir. Hâlbuki o, tefsirinde temel başvuru kaynakları olan Zemahşerî ve Beyzâvî'nin görüşlerini olduğu gibi kabul etmemiş, pek çok yerde onlara tenkitler yöneltmiş ve görüşlerini reddetmiştir.[81] Bununla birlikte, itikadî bir mezhep olarak Mâturîdiyye isimlendirmesini literatüre kazandıran Kemalpaşazâde'nin tefsirinde bunu tam olarak hissettirecek bir ağırlık vermesi beklenebilirdi. Kanaatimizce bunu, tefsir ilminde yazılan eserleri, diğer disiplinlerden bağımsız bir biçimde kendi kulvarında değerlendirmek, yazılan eserlerin hâkim anlayışın dışına nadiren çıkmış oldukları şeklinde yorumlamak gerekmektedir.

75 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 174; İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 3: 393.

76 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 1: 260.

77 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa* ,3: 73.

78 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 3: 321.

79 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 4: 419.

80 İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 6: 249.

81 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* 2: 636; İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa,* 1: 38 (neşredenin notu).

Yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı tefsir faaliyetlerinin merkezinde Beyzâvî tefsiri bulunmuş, tefsir üzerine en önemli şerhler bu dönemde kaleme alınmıştır. Bunların başında, Şeyhzâde Muslihuddin Mustafa Kocavî'nin (ö. 950/1543) yazdığı haşiye gelmektedir. Şeyhzâde bu eserinde, Mâtürîdî'nin görüşlerine pek çok defa atıfta bulunmuştur.[82] Bunların başında tefsir-te'vil ayrımı gelmektedir. Şeyhzâde her ne kadar isim vermemişse de bu konuda Mâtürîdî'nin görüşünü benimsemektedir.[83] Şeyhzâde bir başka yerde, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e manen nâzil olduğunu düşünen Eş'arî düşüncenin aksine, lafzen nâzil olduğunu düşünen Mâtürîdî'nin görüşüne referansta bulunmaktadır.[84] Şeyhzâde tefsir ve kelam literatüründe var olan bu tür tartışmaları, ikinci el kaynaklardan aktarmış olmalıdır.

Şeyhzâde'nin doğrudan veya dolaylı kaynaklardan naklettiği Mâtürîdî'ye ait görüşlere şu örnekler verilebilir: "Hepiniz oradan inin" âyetindeki "cemîan" lafzının anlamını tespit ederken, Mâtürîdî'nin görüşüyle istişhatta bulunmuş ve bu görüşü benimsemiştir. Buna göre, âyette hepsinin aynı anda ve aynı mekana inmiş olmaları gerekmez. Şeyhzâde'nin "Kâle'l-İmâm Ebû Mansûr" diye naklettiği bu görüşün kaynağı *Şerhu't-Te'vîlat*'tır.[85] Şeyhzâde'nin diğer bir nakli ise yine "Bana şükredin" âyetindeki "şükr"ün yani bir lafzın anlamını tayinle ilgilidir. Buna göre anlam, "Benim nimetimin şükrünü bana yöneltin, başkasına değil" demektir. Burada Mâtürîdî'nin görüşü, tefsirinde bu görüşe yer veren Ömer en-Nesefî'nin görüşü ile birlikte zikredilmiştir. Şeyhzâde'nin kaynağı ise Nesefî'nin *et-Teysîr*'idir. [86] Şeyhzâde'nin İmâm Mâtürîdî'ye diğer bir referansı, "kalbe gelen havâtırdan dolayı insanların hesaba çekilip çekilmeyeceği" meselesi ile ilgilidir. O, burada da isim vermeksizin Ömer en-Nesefî'den nakilde bulunmakta ve "Kişinin kararlı bir şekilde kalbinden geçen günaha girişmedikçe muaheze edilmeyeceği" görüşünü benimseyen Mâtürîdî'ye atıfta bulunmaktadır.[87] Şeyhzâde, Âl-i İmrân sûresi 97. âyetin tefsirinde "kâfirlerin teklife muhatap olup olmadıkları" meselesinde, İmâm Şâfiî'den farklı olarak, teklife muhatap olmadıkları kanaatinde olan İmâm

82 Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, M. Abdulkâdir Şâhin (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1999), 1: 558; 2: 7, 25, 166, 274, 389, 692; 3: 130; 4: 119; 5: 25, 148, 462; 7: 147, 203; krş. Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 141.

83 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 1: 13, 14; krş. Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği,* 253, 254.

84 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 2: 177-178; krş. Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği,*217, 218.

85 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 1: 558.

86 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 2: 389; krş. Aslantürk, *Ebû Hafs Ömer Nesefî,* 404.

87 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 2: 692; krş. Aslantürk, *Ebû Hafs Ömer Nesefî,* 586.

Mâtürîdî'nin görüşünü benimsemekte, meseleyi bizzat onun ibareleriyle vermektedir. Bu ibareler yine *Şerhu't-Te'vîlât*'tan nakledilmektedir.[88] Şeyhzâde "insan ömrünün uzayıp ecelinin değişip değişemeyeceği" ile ilgili meselede yine İmâm Mâturîdî'nin görüşüne atıfta bulunmakta; bu kez açıkça "Kezâ fî *Şerhi't-Te'vîlât* li'ş-Şeyh Ebî Mansûr el-Mâtürîdî –kaddesellâhu sirrahû ve nevvera mirkadehû-" demektedir.[89]

Şeyhzâde'nin, İmâm Mâtürîdî'ye yaptığı bu tür referanslarda, zaman zaman Molla Fenârî gibi Ömer en-Nesefî'ye, ancak çoğu zaman bizzat *Şerhu't-Te'vîlât*'a müracaat ettiği görülmektedir. Onun müracaat ettiği konular, bir âyetin veya âyetteki bir lafzın anlam dairesini tespit olabildiği gibi, kelâmî veya fıkhî bir meseledeki Hanefî-Mâtürîdî görüşü tespitle de alakalı olabilmektedir. Bu nakillerinden onun, *Şerhu't-Te'vîlât*'ın Semerkandî'ye değil, Mâtürîdî'nin bizzat kendisine ait olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Bizim için burada önemli olan, Şeyhzâde'nin bizzat kendisinin *Şerhu't-Te'vîlât*'ı görmüş ve oradan nakilde bulunmuş olmasıdır. Kayda değer bir yekuna ulaşan Şeyhzâde'nin nakilleri, Osmanlı tefsir faaliyetlerinde Mâtürîdî'nin tefsirdeki görüşlerinin muteber, *Te'vîlât*'ın da bir müracaat kaynağı olarak görülmüş olması bakımından önemlidir. Bununla birlikte Şeyhzâde hâşiyesi üzerine araştırma yapan Maden'in de haklı olarak dile getirdiği gibi, Osmanlı ilim hayatının kendisine yaslandığı düşünce sistemi burada da ağırlığını hissettirmektedir: "Fıkhî ve kelâmî değerlendirmelerinde Matürîdî ve Hanefî olmasının etkisi hissedilmekle beraber, bu olgu çok dikkat çekici değildir. Bunda Şeyhzâde'nin Eş'arî ve Şafiî bir müfessir olan 'Beyzâvî'nin maksadını izah etmeyi ön planda tutması' ve yine Eş'arî ve Şafiî Râzî'den sık sık alıntılar yapması etkili olmuştur."[90]

Osmanlı döneminde telif edilen en güçlü tefsir metinlerinden biri, Şeyhulislâm Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*'idir. Bilindiği gibi Ebüssuûd, *Keşşâf* ve Beyzâvî tefsirlerini esas alarak, bu iki tefsir gibi Kur'ân'ın belagî incelikleri ve i'câz sırlarına önem veren kayda değer bir tefsir kaleme almıştır.[91] *İrşâdü'l-akli's-selîm*, tefsir kaynakları yönüyle oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Zemahşerî, Beyzâvî ve Râzî başta olmak üzere, Taberî, Begavî

88 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 3: 130, 131; Mâtürîdî'nin aynı konudaki diğer bir görüşüne daha önce de atıfta bulunmuştur. 2: 25, 26.

89 Şeyhzâde, *Hâşiye*, 2: 166, 5: 148. Şeyhzâde'nin isim zikrederek *Şerhu't-Te'vîlât*'a atıf yaptığı başka yerler de vardır. Bk. 2: 274, 5: 462.

90 Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 302.

91 Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 657, 658.

ve Kurtubî gibi tefsirlere zaman zaman referansta bulunulmuştur.[92] Tefsirdeki bu kaynak çeşitliliğiyle birlikte, Ebüssuûd'un Mâtürîdî tefsirine ilgi duyduğunu gösterecek çok ciddi sonuçlara ulaştığımızı söyleyemeyiz. Ebüssuûd, görüldüğü kadarıyla İmâm Mâtürîdî'nin ismini bir kez, İsrâ sûresi 15. âyetin tefsirinde, "Kemâ Kâle'ş-Şeyh Ebû Mansûr el-Mâtürîdî" şeklinde zikretmiştir.[93] Bunun dışında İmâm Mâtürîdî'nin veya *Te'vîlât*'ın ismini zikrederek yaptığı herhangi bir atfa rastlanmamaktadır. Tefsir üzerine yapılan çalışmalarda da tefsirin kaynakları arasında Mâtürîdî'den söz edilmemektedir. Yine de Hanefî olması hasebiyle Ebüssuûd'un Mâtürîdî'nin görüş ve tefsirine isim vermeden atıfta bulunmuş olabileceğine dair bir ihtiyat payı bırakmak gerekmektedir.[94] Zira Ebüssuûd, dönemin telif anlayışının getirdiği bir sâikle, eserlerinden nakilde bulunduğu diğer müfessirlerin de isimlerine açıkça yer vermemektedir. Örneğin en çok nakilde bulunduğu Beyzâvî'nin ismini hiç zikretmezken, Râzî ve Zemahşerî'nin isimlerini sadece ikişer kez zikretmiştir.[95]

Beyzâvî tefsiri üzerine yazılan hacimli şerhlerden bir diğeri, Osmanlı devletinin çeşitli şehirlerinde kadılık, Mısır'da bir süre kazaskerlik yapmış olan Şihâbüddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659)[96] tarafından kaleme alınmıştır. Hafâcî, Beyzâvî'nin cümlelerini sarf, nahiv ve belagat yönünden tek tek tahlil etmiş, yeri geldikçe Zemahşerî'nin cümleleriyle karşılaştırıp Beyzâvî'nin tercihlerinin gerekçelerini ortaya koymuştur. Kendinden önceki şârihlerin görüşlerin-

92 Bk. Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 89-109; Durmuş Arslan, *Ebüssuûd Tefsiri'nde Kur'ân İlimleri* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 71, 72; Adem Yerinde, "Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*'i", *TALİD* 9/18 (2011): 344, 345.

93 Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* 5: 162. Krş. Arslan, *Ebussuûd Tefsiri'nde Kur'ân İlimleri*, 74.

94 Nitekim Ekin, Ebüssuûd'un el-Mü'minûn sûresi 76. ayeti tefsiri ve görüşler arasındaki tercihinde böyle bir ihtimalden söz etmektedir. Bk. Yunus Ekin, "İrşâdü'l-Akli's-Selîm'in Tefsir Geleneğindeki Konumu", *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016): 108-109. Kiraz da el-En'âm sûresi 158. ayetin tefsirinde, İbn Kemâl'in ve Ebussuûd Efendi'nin tercihlerinde Mâturîdî'nin rol oynamış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Celil Kiraz, "Gelenbevî'nin el-En'am 158. Ayetle İlgili Risalesine Göre İmanın Son Kabul Zamanı ve İman-Amel İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2013): 39-42. Krş. Sezen, *İmâm Mâturîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri*, 50.

95 Bk. Yerinde, "Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*'i", 344, 345. Aydemir, Ebüssuûd'un adı geçen müfessirlerden isim vermeksizin yaptığı nakillerin bir kısmına yer vermektedir. *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, 89-109. Yerinde tarafından *İrşâdü'l-akli's-selîm*'in 1005 yılında Manastırlı Ali b. Ahmed tarafından istinsah edilen nüshasının (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 112, 113) kenarında Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî'den yapılan iktibaslara işaret edildiği ifade edilmektedir. Bk. Yerinde, *agm*, 344.

96 Ali Şâkir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 72.

den de nakilde bulunan Hafâcî, musannifin muradının doğru anlaşılıp anlaşılmadığı gibi hususlar üzerinde de durarak yer yer bu görüşlere itirazlar yöneltmiştir. Bu derinlikli tahlil, tenkit ve muhâkeme yöntemine dayalı telif tarzı içinde Mâtürîdî'nin tefsiri de kendine önemli ölçüde yer bulmuş; Hafâcî, kendinden önceki müfessir ve şârihlere göre tefsire daha çok müracaat etmiştir. O, "Kâle'l-İmâm Ebû Mansûr" ve "Kâle'l-Mâtürîdî" gibi yaygın kullanımların yanı sıra, Molla Fenârî'de karşımıza çıktığı gibi "Kâle Alemü'l-Hüdâ" şeklinde, Mâtürîdî'nin görüşlerine yer vermiştir.

Bu nakillerin ilkinde Hafâcî, Beyzâvî'nin ibarelerini şerh ettikten sonra, ilâve bir bilgi olarak "Burada çok değerli bir bilgi daha vardır ki, bunu el-Mâtürîdî *Te'vîlât*'ta dile getirmiştir" diyerek Mâtürîdî'nin "hamd" konusundaki görüşünü tefsirden uzunca nakletmiş, sonra da bu nakli kendi ifadeleriyle izah etmiştir. Hafâcî, Mâtürîdî'nin ifadelerini Zemahşerî'nin görüşüyle de mukayese etmiş, ancak iki görüş arasında bir tercihte bulunmamıştır.[97] Hafâcî, "istihza"nın Allah için câiz olup olmayacağı konusunda da "Alemü'l-Hüdâ'nın *Te'vîlât*'ta açıkladığına göre, 'istihza'nın kullar için câiz olmadığının kabul edilmesi, Allah için câiz olmamasını gerektirmez" şeklinde bir başka atıfta daha bulunmuştur. Bu, iki görüş arasında Mâtürîdî'nin tercih ettiği görüş olup Hafâcî bunu anlam olarak nakletmiştir.[98] Hafâcî, yine anlam olarak Mâtürîdî'nin görüşünü, "Adem'e isimlerin öğretilmesi" konusunda müracaat etmiştir. Âyeti, "Ya zaruri bilginin Âdem'de yaratılmasıyla ya da onun içine üflenmesiyle" şeklinde izah eden Beyzâvî'nin Eş'arîlerin görüşünü benimsediğini söyleyen Hafâcî, Mu'tezile'nin görüşü ile birlikte üç ayrı görüş verdikten sonra, Mâtürîdî'nin görüşünü şöyle zikreder: "Zaruri bilgi ya bedihidir ya da duyularla idrak edilendir. [Âdem'e öğretilen bilgi] Böyle olsaydı, bu konuda melekler de Âdem'le aynı olurdu. Hâlbuki bunun bir ilhamla ya da bir melek vasıtasıyla olması gerekir."[99] Hafâcî, "Hâlbuki onlara sadece Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti..."[100] âyetinin tefsirini şerh ederken, Mâtürîdî'nin bu âyetin "Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"[101] âyetiyle ilişkili olduğunu söylediğini, bunun gayet güzel ve dakik bir söz olduğunu belirtir.[102]

Hafâcî, kendi izahlarını desteklemek üzere gerek doğrudan gerekse dolay-

97 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1: 85; krş. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1: 11, 12.

98 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, 1: 345; krş. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1: 40.

99 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, 2: 123; krş. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1: 79.

100 el-Beyyine 98/5.

101 ez-Zâriyât 51/56.

102 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, 8: 385.

lı olarak Mâtürîdî'nin görüşlerine yer verdiği gibi,[103] bunları Zeccâc, Râgıb el-İsfahânî, Zemahşerî ve Râzî'nin görüşleri ile birlikte verdiği de olmuştur.[104]

Hafâcî'nin Mâtürîdî'nin görüşlerine tefsirinde bu kadar ilgi göstermesi, Şeyhzâde örneğinde görüldüğü gibi hâşiyelerde Mâtürîdî'nin bir kaynak olarak kullanılmasıyla alakalı olabileceği gibi, Mâtürîdî'nin kelâmî görüşlerinin ilmî muhitlerde gün geçtikçe gördüğü revaçla da alakalı olabilir. Hafâcî'nin bu nakillerinden ortaya çıkan sonuç, Osmanlı devletinin sonraki dönemlerinde de tefsirin merkezinde Beyzâvî olmakla birlikte, Mâtürîdî'nin de artık görüşlerine sıkça müracaat edilen bir kaynak hüviyeti kazanmış olmasıdır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yazılmış kapsamlı tefsirlerden biri de Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî* adlı tefsiridir. Bilmen'in özelliklerinden uzunca söz ettiği gibi bu eser, kendinden önce yazılan geleneksel tefsir mirasını tetkik ve tahkike dayalı olarak bünyesinde toplayan çok yönlü bir tefsirdir. Âlûsî, tefsirinde Zemahşerî, Beyzâvî, Ebû Hayyân, Süyûtî ve Ebüssuûd gibi müfessirlerin yanı sıra İbn Teymiyye ve İbnü'l-Arabî gibi âlimlerin görüşlerinden istifade etmektedir.[105] Âlûsî'nin çokça istifade ettiği isimler arasında Mâtürîdî de vardır. Âlûsî genellikle "Kâle'l-Mâtürîdî" şeklindeki atıflarından birinde, "an İmâmine'l-Mâtürîdî (İmamımız Mâtürîdî'den rivayet edildiğine göre)" derken, bir kısmında, "an Alemi'l-Hüdâ Ebî Mansûr el-Mâtürîdî" ve "Kâle'l-Mâtürîdî fi't-*Te'vîlât*" demektedir.

Âlûsî'nin Mâtürîdî'ye ilk müracaatı, tefsirin mukaddimesinde olup kendisi ile özdeşleşen te'vil-tefsir ayrımına dairdir.[106] İkinci nakli yine mukaddimede, Allah'ın kelamının işitilebilirliği ile ilgilidir. O, burada Eş'arî ve Mâtürîdî'yi birlikte zikretmiş, İbnü'l-Hümâm'ın Nesefî'den yaptığı nakilden hareketle iki imamın görüşleri arasında bir ayrılık olmadığı yorumunda bulunmuştur.[107]

Âlûsî, Hafâcî'nin de uzunca naklettiği Allah Teâlâ'nın kendi zatını övmesi meselesine özet olarak yer vermiştir.[108] Hafâcî, Şeyhulislâm Hâherzâde'nin "Küfre rıza küfürdür" şeklinde izah ettiği meselede Mâtürîdî'nin görüşüne işaret

103 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* 2: 132, 133, 136; 2: 205; 4: 118; 5: 103; 8: 384, 385; 4: 111, 201.

104 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* 3: 153; 3: 291 (Şârih bu iki görüşü Semîn el-Halebî'den nakleder, *ed-Dürrü'l-masûn*, thk. A. Muhammed el-Harrât (Dımaşk: Dârü'l-kalem, ts.), 1: 23, 4: 32, 106); 3: 155; 5: 55.

105 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* 2: 745-747.

106 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, haz. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415), 1: 6.

107 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1: 18-19; bir başka örnek için bk. 12: 228.

108 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1: 77.

etmiş, Âlûsî bu görüşleri birkaç yerde olduğu gibi nakletmiştir.[109] Peygamberlerin ismet sıfatı konusunda, Hafâcî'nin *eş-Şifâ* şerhinden, İbnü'l-Hümâm'ın nakliyle Mâtürîdî'nin görüşüne atıfta bulunmuştur.[110] Âlûsî'nin buna benzer bilgileri, önemli ölçüde *Şihâb Hâşiyesi* gibi kendinden önce yazılan eserlerden iktibas etmiş olduğu görülmektedir.[111]

Âlûsî nakillerinden birinde, yine *Şihâb Hâşiyesi*'nden Mâtürîdî'nin Allah Teâlâ'nın Tevvâb sıfatının kadim mi yoksa hâdis mi olduğuna dair bir görüşe yer vermiştir. Hafâcî, "Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'taki, 'Allah ezelî olarak Tevvâb'dır, Tevvâb sıfatı hâdis değildir. O, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi, Allah kulları yarattıktan sonra onlar ona tevbe etmiş, O da tevbeleri kabul etmiş, o zaman Tevvâb sıfatını haiz olmuştur, denilemez' görüşü reddedilmiştir. Halbûki Tevvâb izafi sıfatlardan olup hâdis olduğunda tartışma yoktur" demektedir.[112] Âlûsî bu görüşü naklettikten sonra, "Bazıları Mâtürîdî'nin görüşünü tercih etmişlerdir. Onun buradaki muradı, Allah Teâlâ'nın geleceğe ait olmak üzere tevbeleri kabul etmesi bakımından kadim olmasıdır. Tevbeleri kabul etmenin kaynağı olması ona layık sıfatlardandır. Burada ona olan umudu güçlendirecek bir durum vardır" ilavesinde bulunmuştur."[113]

Bununla birlikte *Şihâb Hâşiyesi*'nde bulunmayan kimi referanslara da rastlanmaktadır. Mesela Âlûsî, İsrâ sûresi 15. âyetin tefsirinde, Mâtürîdî'nin dünyada toptan bir helakin imkansız olduğu görüşünü nakletmektedir.[114] Bu görüş daha önce Ebüssuûd tarafından da nakledilmiştir. Bir başka yerde, "Genç kadınların cemaate katılmalarının mekruh olduğu bize göre 'şer'u men kablenâ'da sabit değildir" diyen Âlûsî bunu, "İmâm Mâtürîdî Hz. Meryem genç bir kadın olduğu halde onun cemaate katılmasını mekruh görmemiştir" görüşüyle teyit etmektedir.[115] Özellikle tefsirin sonlarına doğru Âlûsî, "Kâle'l-Mâturîdî fi'*t-Te'vîlât*" ifadeleriyle *Te'vîlât*'tan nakledilmiş izlenimi veren çeşitli görüşler nakletmiştir. Mesela İhlâs sûresi tefsirindeki "kul" ifadesinin sadece muhatabı değil, muhatapla yüzyıllar boyu aynı konumda olan herkesi bağladığını ifade eden görüşü bu şekilde vermiştir.[116] Âlûsî, Asr sûresi tefsirin-

109 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, 5: 55; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 3: 167, 6: 163, 172.

110 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 10: 160, 161; bir başka kelami mesele için bk. 12: 228.

111 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 3: 53, 79, 6: 163, 15: 425, 429, 492; krş. Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* 2: 240, 3: 153, 5: 55, 8: 384, 385.

112 Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* 8: 406.

113 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15: 495.

114 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 8: 38.

115 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 2: 151.

116 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15: 511.

de, surenin son âyetlerinden bazı Mu'tezilîlerin, mürtekib-i kebîrenin ebedi cehennemde kalacağına delil çıkardıklarını, onlara gayet yerinde cevaplar verildiğini kaydettikten sonra, "Şeyh Mâtürîdî'nin bu konunun incelenmesinde *Te'vîlât*'ta söz ettiği yorumlar vardır; dikkat et!" demiştir.[117]

Âlûsî önemli ölçüde *Şihâb Hâşiyesi*'nden istifade etmiş, muhtemelen *Te'vîlât*'tan da bazı bilgileri doğrudan nakletmiştir. Âlûsî'nin *Te'vîlât*'a referansları azımsanmayacak bir yekunu teşkil ediyorsa da tefsirden doğrudan istifadesi yeterli seviyede değildir. Dolayısıyla bu hacimli tefsirde Mâtürîdî'nin tefsire dair görüşlerinin hak ettiği yeri bulduğunu söylemek güç görünmektedir. Âlûsî'nin İstanbul dışında bulunması ve tefsire bulunduğu bölgede erişebilirliğinin mümkün olmaması bunda etkili olmuş olabilir. Bununla birlikte Âlûsî'nin ifadelerinin satır aralarından dönemine ışık tutacak bazı hususları tespit etmek mümkündür. Örneğin onun Mâtürîdî'den "imamımız" diye söz etmesi, daha önceki tefsirlerde rastlanan bir durum değildir. Burada Osmanlı'nın son dönemlerinde âlimlerden bir kısmının kendilerini Mâtürîdî olarak tanımlamalarına paralel bir durum söz konusudur. Mâtürîdî'ye ait Allah'ın sıfatlarıyla ilgili görüşün kimi âlimlerce benimsendiğini belirtmesi, Âlûsî'nin mezhep imamına sahip çıkmasıyla izah edilebilir. Ayrıca hilaf edebiyatında karşımıza çıkan ve Eş'arî ve Mâtürîdî'nin fikirlerini uzlaştırma çabalarının tefsirdeki bazı meselelerde kendini hissettirdiği görülmektedir.

Bu başlık altında ele almak istediğimiz son eser, bizzat *Te'vîlât*'tan bir âyetin tefsiri üzerine yazılmış bir şerhtir. Alâeddin es-Semerkandî'nin şerhinden sonra, *Te'vîlât* üzerine yazılan bir başka şerh daha bilinmemektedir. Bunun tek istisnasını, Muhammed Tâhir b. Muhammed Lâlezârî'nin (ö. 1204/1790), *el-Yâkûtü'l-hamrâ* adıyla, *Te'vîlât*'ın Fâtiha sûresi 5. âyetin tefsiri üzerine yazdığı şerh oluşturmaktadır. Lâlezârî, "Hiye şerhu kelâmi'l-imâm muktede'l-enâm alemi'l-hüdâ allâmeti'l-verâ Ebî Mansûr Mâtürîdî radıyellâhu anh" diye başladığı risalesinde, Mâtürîdî'nin "iyyâke na'budu" ifadesini tefsirinin ilk kısmını şerh etmiş, burada, "İmanda istisna caiz midir?", "İstisnanın mahiyeti nedir?", "Bir mezhebe ebediyen mi tabi olunur?" gibi meseleleri irdelemiştir.[118] Hicrî 1202 yılında yazılan küçük hacimli bu risale, *Te'vîlât*'tan bir bölümü müstakil olarak ele alan bir çalışma olması bakımından kıymetlidir. Bu

117 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15: 459.

118 Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi, nr. 124, 16b-21b, 130, 26b-33b; krş. Abdulhamit Birışık, "Şerh (Tefsir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 558-559; Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", 41: 33; Maden, *Tefsirde Haşiye Geleneği*, 69, 325. Risâlenin tercümesi ve hakkındaki bir takım değerlendirmeler için bk. Sezen, *İmâm Mâturîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri*, 116-126.

eserin, hicrî XII. yüzyılda pek çok kez istinsah edilen *Te'vîlât*'a duyulan ilginin bir ürünü olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.[119]

Osmanlı döneminde yazılan tefsirlerden burada değerlendirmeye alınanlardan ortaya çıkan resimde şunlar görünmektedir: Öncelikle Mâtürîdî, bir müfessir olarak Osmanlı tefsirciliğinde var olup bütünüyle göz ardı edilmiş değildir. Mâtürîdî'nin görüşleri, gerek kelâmî gerekse fıkhî konularda Osmanlı müfessirlerinde az veya çok makes bulmuştur. Tıpkı Fahreddin er-Râzî'nin el-İmâm isimlendirmesiyle, Zemahşerî ve Beyzâvî'nin yanı sıra görüşlerine başvurulan bir kaynak olması gibi, Ebû Mansûr el-Mâturîdî de Alemü'l-Hüdâ veya İmâmü'l-Hüdâ isimlendirmesiyle görüşlerine başvurulan bir kaynak rolündedir.

Yukarıda da değinildiği üzere bu dönemin tefsir ilmindeki ana hatlarını, medresenin tedris mantığına uygun telif edilmiş olmaları, dönemin en yaygın ilim dalları olan dil ve belagat ilimlerini tefsirde en üst perdeden temsil etmeleri gibi sebeplerle Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirleri oluşturmuş, gerek teliflerde gerekse tedris faaliyetlerinde bu karakteristik özellik yüzlerce yıl varlığını bir biçimde sürdürmüştür. Mâtürîdî tefsiri, bu ana çizgiler içinde resmi bütünleyen bir yerde durmakla birlikte, kanaatimiz o ki özellikle müfessirlerin kelâmî ve fıkhî konularda Hanefî-Mâtürîdî aidiyetini hissettiren bir özellik arz etmektedir. Mesela Kemalpaşazâde, Şeyhzâde ve Âlûsî'de bu özellik belirgin bir biçimde kendini göstermektedir. Bu tefsirlerde onun görüşlerine, yüksek bir otoritenin görüşleri olarak başvurulmakta; tenkit edilen noktalarda onun görüşlerinin müdafaası yapılmaktadır.

Mâtürîdî'nin bu şeklideki doğrudan etkisi yanında, onun tefsirdeki görüşlerinin taşıyıcı metinleri olan Ömer en-Nesefî ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin tefsirleri yoluyla dolaylı olarak da Osmanlı tefsirciliğine etkisinden söz etmek mümkündür. Molla Fenârî'nin ve yer yer Şeyhzâde'nin eserlerinde bunun örneklerini görmek mümkündür. Zira bu tefsirler, hem Mâtürîdî'nin görüşlerini rafine edip daha anlaşılır bir dille ifade etmeleri, hem de *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'a göre daha mütedavil olmaları gibi özellikleri sebebiyle kaynak olarak kullanılmışlardır.[120]

119 Lâlezârî dışında bu dönemde *Te'vîlât* etkisinin görüldüğü diğer bir kısım eserler için bk. Sezen, *İmâm Mâturîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri,* 105.

120 Mesela Mestçizâde Abdullah Efendi, Mâtürîdî'nin misâk ayeti (el-A'râf 7/172) üzerindeki görüşünü *et-Teysîr*'den nakilde bulunarak ve Ömer en-Nesefî'nin görüşü ile birlikte vermiştir. Bk. *el-Mesâlik,* 101.

Osmanlı Dönemi Bibliyografik ve Biyografik Eserlerde *Te'vîlât*

Te'vîlatü'l-Kur'ân'ın Osmanlı'daki izini, Osmanlı döneminde yazılan en önemli biyografik ve bibliyografik eserlerden de sürmek mümkündür. Bu eserler geçmiş yüzyıllarda önemli ölçüde zirvesini bulmuş olan ilimler tarihi ve tabakât-terâcim kitaplarındaki bilgilere dayanılarak yazılmışsa da, dönemin ilmî anlayışını da yansıtacak biçimde bir kısım tasarruf ve tertip farklılıklarını içermektedir. Bu bakımdan, alanın Osmanlı dönemindeki öncü ve güçlü eserlerinden biri olan Taşköprîzâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde* adlı eseri incelememiz açısından önemlidir.

Taşköprizâde tefsir ilmine ayırdığı bölümde, bu alanda yazılmış kitapları üç kısma ayırmaktadır: Vecîz, vasît ve basît. Taşköprîzâde, vasît diye ikinci şıkta söz ettiği "Orta hacimli kitaplar" kategorisinde Mâtürîdî'nin tefsirini, *Tefsîru'l-Mâtürîdî* diye kaydetmiş, ardından da, "O, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî olup İmâmü'l-Hüdâ'dır" bilgisini, eserlerinin isimlerini ve 333 yılında Semerkand'da vefat ettiğini, Ebû Nasr el-İyâdî'nin öğrencisi olduğunu kaydetmiştir.[121]

Taşköprizâde'nin bu kaydı önemlidir zira Kureşî ve İbn Kutluboğa gibi Memlük dönemi tabakât yazarlarının verdiği bilgilerden sonra, Mâtürîdî'nin tefsiri ve hayatı hakkında, biyografik-bibliyografik bir kaynakta muhtemelen ilk kez bilgi verilmekte, belki de Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Alâeddin es-Semerkandî'den sonra en azından tefsir, orta hacimli tefsirler kategorisinde zikredilerek tefsirin genel niteliğiyle ilgili bir tanımlama yapılmaktadır. Ancak Taşköprizâde tefsir hakkında ayrıntılı herhangi bir bilgi vermemektedir. Taşköprizâde bir başka yerde de yukarıda değinildiği gibi, İmâm Mâtürîdî ile İmam Eş'arî'yi Ehl-i sünnet'in iki imamı olarak nitelendirmekte, eserleri arasında *Kitâbü Te'vîlâti'l-Kur'ân* diyerek tefsirini de kaydetmektedir.

Yukarıda da temas edildiği gibi, tefsir-te'vil ayrımı söz konusu edildiğinde, İmâm Mâtürîdî mutlaka kendisine referansta bulunulan bir isimdir. Zira o, tefsirinin başında bu ayrımdan söz etmiş, tefsirini de bu ayrım çerçevesinde telif etmiştir. Bu bakımdan o, tefsir ve te'vilin kavramsal çerçevesinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. İşte Taşköprizâde de tefsir-te'vîl ayrımına ayırdığı bölümde Mâtürîdî'nin tanımlarına yer vermiştir. Ancak daha önce de söz edildiği gibi, bu bilgi doğrudan tefsirden alınmış olmaktan ziyade, İslamî

121 Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde,* 2: 86.

literatürde tedavülde olan bir bilginin ikinci el kaynaklardan tedarik edilmiş şeklidir.[122]

Taşköprizâde'den sonra *Te'vîlât*, ilimler tarihi ve bibliyografya türünde ileri bir merhaleyi temsil eden Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'unda zikredilmiştir. Kâtib Çelebi, "Te'vîl" başlığı altında tefsir ve te'vil arasındaki farklarla ilgili Mâtürîdî'nin görüşünü –Taşköprizâde'nin cümleleriyle- nakletmiş, aynı başlık altında tefsirin adını *Te'vîlâtü ehli's-sünne* adıyla vermiştir. O, burada Abdulkâdir el-Kureşî'ye referansta bulunarak, "bu tefsirin kendisinden önce yazılan hiçbir kitaba denk olmadığı" cümlesini alıntılamıştır.[123]

Kâtib Çelebi, ayrıca söz konusu başlıkta *et-Te'vîlâtü'l-Mâturîdiyye fî beyâni usûli ehli's-sünne ve usûli't-tevhîd* ismini kaydeder. Şöyle der: "Bunlar, ileri gelen talebelerinin şifahen ondan aldığı şeylerdir. Bu sebeple meseleleri ele alış biçimi (üslubu) diğer kitaplarına göre daha kolaydır. Bunu Şeyh, İmâm Alâüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî sekiz ciltte toplamıştır. Bir nüshasının zahriyesinde de böyle yazdığını gördüm. Abdülkâdir'in zikrettiği bu eser olmalıdır. O, bunu onun tasnifi zannetmiştir."[124] Kâtib Çelebi'nin söz konusu ettiği eser, *Te'vîlât*'ın Alâeddin es-Semerkandî tarafından yapılan şerhi olmalıdır. Daha önce de değinildiği üzere, bu eseri Semerkandî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin tefsir takrirlerinden tuttuğu notlarla telif etmiştir. el-Kureşî'nin verdiği bilgi de bu minvalde olup herhangi bir hata söz konusu değildir. Bizi burada ilgilendiren daha ziyade Kâtib Çelebi'nin, Taşköprizâde'den farklı olarak bu eser hakkında bilgi vermiş ve eseri gördüğünü söylemiş olmasıdır.

Kâtib Çelebi "Tefsir İlmi" başlığı altında bu kez alfabetik olarak, *Te'vîlâtü'l-Mâtürîdî* diye esere yer verir. Aynı başlık altında *Tefsîru'l-Mâtürîdî* diye de kaydedip ardından "*Te'vîlât*'tır daha önce geçti" der.[125] Kâtib Çelebi'nin, *Te'vîlât*'ı farklı kategorilerde zikretmesini, ona yönelik artan ilgi ile izah etmek mümkündür. Bununla birlikte Kâtib Çelebi, Kureşî'nin görüşünü nakletmenin ve Semerkandî'nin şerhini görmüş olmanın dışında tefsirle ilgili kayda değer bir bilgi vermemiş gibidir. Hâlbukî o, adı geçen eserinde pek çok eseri incelemiş, eserin muhtevası ve ilimler tarihindeki yeri hakkında ciddi bilgiler vermiştir.

122 Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde,* 2: 530. Taşköprizâde'nin kaynağı, Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı olmalıdır. Bk. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân,* thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1394/1974), 4: 192.

123 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn,* nşr. Kilisli Muallim Rifat - M. Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1362/1942), 1: 334-336.

124 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* 1: 336.

125 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* 1: 436, 456.

Söz gelimi *Keşşâf*'ın şerh ve hâşiyeleri hakkında bilgi verirken, aslî kaynağı olan Süyûtî'nin Beyzâvî şerhi olan *Nevâhidü'l-ebkâr*'da verdiği bilgilerle yetinmeyip onun yer vermediği pek çok şerh hakkında derinlikli tahlil ve değerlendirmeler yapmıştır.[126] Öyle görünüyor ki Kâtib Çelebi Mâtürîdî'nin tefsiriyle ilgili böyle bir işe girişmemiştir. Ki bu da *Te'vîlât*'ın o dönem itibariyle de Zemahşerî ve Beyzâvî gibi tefsirlerin gerisinde olduğunu göstermektedir.

Bibliyografik kitaplarda durum bu minvalde iken, Hanefî âlimleri biyografi kitaplarından[127] Taşköprizâde'ye (ö. 968/1561) nispet edilen, aslında Kınalızâde Ali Efendi'ye (ö. 979/1572) ait olan *Tabakātü'l-fukahâ*'da,[128] Mâtürîdî'nin biyografisine, eserlerine ve Kureşî'nin *Te'vîlât* hakkında Nesefî'den naklettiği övgü cümlesine aynıyla yer verilmiştir.[129] Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî'nin (ö. 990/1582) *Ketâibü'l-a'lâm*'ında ise *Te'vîlât*, Mâtürîdî'nin eserleri arasında zikredilmemiştir. [130]

Hicrî XI. yüzyılda yaşadığı anlaşılan Edirnevî, Süyûtî ve Dâvûdî'den sonra kronolojik sisteme dayalı bir müfessir tabakâtı kaleme almış, bahse konu yazarların yer vermediği pek çok müfessiri eserine almıştır. Bunlardan biri de Mâtürîdî'dir.[131] Edirnevî'nin temel kaynakları, Kefevî'nin *Ketâibü'l-a'lâm*'ı, Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'si ve Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u olduğu için, onun Mâtürîdî'ye yer vermesi anlaşılabilir bir durumdur. Bununla birlikte Edirnevî, sadece Mâtürîdî'nin hayatı ve eserlerinden söz etmiş, tefsir üzerinde ayrıca bir mütalaada bulunmamıştır. Hâlbuki bir müfessir tabakātı

126 Onun *Keşşâf* şerhlerinden Tîbî'nin şerhi hakkında söyledikleri burada örnek olarak zikredilebilir. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1478. Kâtib Çelebi'nin Keşşâf şerhleri hakkındaki bu tür değerlendirmelerinin de Haydar el-Herevî'ye ait olduğu, yakın zamanda neşredilen bir çalışmada ortaya konulmuştur. bk. Taha Boyalık, "Haydar el-Herevî'nin I. Mehmed'e İthaf Ettiği *el-Keşşâf Şerhi*'nin Tespiti ve Eserin Literatür, Biyografi ve Tarih Alanında Sunduğu Veriler", *Osmanlı Araştırmaları* 54 (2019): 9-17.

127 Rudolp, Filügel'in *Die Classen der Hanefitischen Rechtsgelehrtcn* adlı eserinden naklen Kemalpaşazâde'nin *Tabâkâtü'l-müctehidîn*'inde Mâtürîdî'nin biyografisinin yer aldığını belirtiyorsa da biz elimizdeki baskıda (*Tabakātü'l-müctehidîn,* thk. Ebû Abdurrahmân b. Akîl, b.y.: 1397) bu bilgilere rastlamadık. Bk. Rudolp, *Mâturîdî,* 208, 211.

128 Rudolp, *Mâturîdî,* 209; Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 417; Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 152.

129 Taşköprizâde, *Tabakātü'l-fukahâ',* thk. Ahmed Neyle (Musul: Matbaatü'z-zehrâ, 1961), 56.

130 Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr,* thk. Saffet Köse v.dğr. (İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 2017), 2: 37-39.

131 Edirnevî, *Tabakātü'l-müfessirîn,* thk. Mustafa Özel-Muammer Erbaş (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005), 34.

kaleme almış olmanın gereği olarak Edirnevî'nin tefsiri tetkik etmiş olması ve kaynaklarında verilen bilgilere ilave olarak tefsirin çeşitli özelliklerinden bahsetmiş olması beklenirdi. Sırrı Paşa (ö. 1895) ise *Tabakāt ve Âdâb-ı Müfessirîn* adlı eserinde Taberî, İbn Ebî Hâtim ve Zeccâc gibi Mâtürîdî'nin çağdaşlarının biyografilerine yer verirken, Mâtürîdî'den söz etmemiştir.[132]

Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet döneminde yazılmış iki müfessir tabakātında *Te'vîlat*'a yer verilir. Bunların ilki Bergamalı Cevdet Bey'in (ö. 1926) *Tefsir Târihi* olup, burada "Mezhep imamımıza ait güzel bir tefsirdir" nitelendirmesinden sonra Kâtib Çelebi'de yer alan, tefsirin Mâtürîdî'nin gözde talebelerinin tuttukları notlardan Alâeddin es-Semerkandî tarafından derlendiği bilgisi nakledilir.[133] İkincisi de Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1961) tarafından telif edilen *Tabakātü'l-müfessirîn*'dir. Ömer Nasuhi Bilmen, Kâtib Çelebi'nin kaydettiği bilgiler yanında, *Te'vîlât* hakkında ciddi bilgiler, yorumlar ve tefsirden çeşitli örnekler verir. Bu yönüyle onun tefsir hakkındaki değerlendirmelerde bir ileri merhaleyi temsil ettiğini söylemek mümkündür.[134]

Osmanlı'nın en parlak döneminin yaşandığı XVI. yüzyılda, Taşköprizâde'nin *Te'vîlât*'ı bir kategori içinde zikretmiş olmasından, Mâtürîdî ve tefsirinin ulemanın gündeminde olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki o dönemden Cumhuriyet dönemine kadar, bibliyografik ve biyografik eserlerde, var olan bilgiler tekrar edilmiş, literatüre eserin içeriğiyle ilgili tetkik ve tahlile dayalı yeni ve kayda değer bilgiler girmemiştir.

Sonuç

İmâm Mâtürîdî'nin fikrî mücadelesini ve kelama dair görüşlerini önemli ölçüde yansıtmasının yanı sıra, tefsir tarihinde kurucu bir metin olma hüviyeti taşıyan *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin tefsir derslerinde takrir etmesiyle ilim dünyası tarafından tanınır olmuş, o zamandan günümüze de hep bir başvuru kaynağı olarak tanınırlığını sürdürmüştür. Gerek Alâeddin es-Semerkandî'nin *Şerh*'i, gerek Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin *et-Teysîr fi't-tefsîr*'i gerekse Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl*'i gibi taşıyıcı metinlerle

132 Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* (İstanbul: Dersaâdet, 1312), 18-21.

133 Cevdet Bey, *Tefsir Târihi*, 93. Zâhid el-Kevserî de *İşârâtü'l-merâm*'ın neşrine yazdığı takrizde, İmâm Mâtürîdî'nin eserleri arasında yer verdiği tefsir hakkında, "Kendi sahasında benzeri olmayan bir eserdir, hala neşredilmemiş olması üzüntü vericidir" demektedir. Bk. Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, 6, 7.

134 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1: 376-378.

tefsirin etkileri daha çok görünür olmuştur. Ebû Hayyân'ın tefsire gösterdiği ilgi ise eserin etkisinin sadece Hanefî-Mâtürîdî çevrede sınırlı kalmadığının en önemli göstergesidir.

Osmanlı dönemine gelindiğinde, Hanefî-Mâtürîdî aidiyet bu dönemde Râzî çizgisinin gerisinde bulunsa da Molla Fenârî'den itibaren yukarıda adı geçen taşıyıcı metinler ya da doğrudan tefsirin kendisine müracaat yoluyla *Te'vîlât*'ın etkili olduğu görülmektedir. Kemâlpaşazâde, Şeyhzâde, Hafâcî ve Âlûsî gibi müfessir ve Beyzâvî şârihleri, Mâtürîdî'nin görüşlerine tefsirlerinde yer vermişler, *Te'vîlât*'ı yeri geldikçe bir başvuru kaynağı olarak göz önünde bulundurmuşlardır. Özellikle Hafâcî ve onun etkisiyle Âlûsî'de, Mâtürîdî'ye ait görüşler daha fazla yer bulmuştur. Ancak Osmanlı'da ilk medreselerin kuruluşundan son dönemlere kadar tefsir tedrisâtı ve müellefâtında Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerinin ilk sırada bulunduklarını, bu tefsirlere oranla Mâtürîdî'ye ilginin yeterli seviyede olmadığını, Sünnî tefsir paradigması içinde Mâtürîdî'nin merkezi bir konum edinememiş olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bibliyografik ve biyografik eserlerde *Te'vîlât*'la ilgili verilen bilgilerin yetersizliği de bu gerçekliği teyit eder niteliktedir.

Hicrî XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren Osmanlı'daki siyasal, dinî ve sosyal kimi olayların etkisiyle Mâtürîdîlik'e yönelik ciddi bir ilgi uyanmış, bu ilgi *Te'vîlât* nüshalarında da hızlı bir artışı beraberinde getirmiştir. Bunun etkilerinden biri, Lâlezârî tarafından Fâtiha sûresi 5. âyetin tefsiri üzerine bir hâşiye yazılması şeklinde kendini göstermiştir. Ancak bu nüshalardaki artışın *Te'vîlât*'a yönelik alakayı ne kadar artırdığını daha iyi görebilmek için, söz konusu döneme ait gerek tefsirler üzerine yazılan şerh-hâşiye-ta'lika türlerinin gerekse müstakil tefsirlerin, ulûmu'l-Kur'ân'a ve kelâma dair eserlerin detaylı bir incelemesinin yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

Abay, Muhammet. "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Katkıları (Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 21-22 Ekim 2011).* 167-194. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Aksoy, Hasan. "Kınalızâde Ali Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 416-417. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Âlûsî, Şehâbeddin. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Haz. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415.

Arslan, Durmuş. *Ebüssuûd Tefsiri'nde Kur'ân İlimleri*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.

Aslantürk, Ayşe Hümeyra. *Ebû Hafs Ömer Nesefî'nin "et-Teysîr fi't-Tefsîr" Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresinin Tenkidli Neşri.* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.

Aydemir, Abdullah. *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.

Bergamalı Cevdet Bey. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.

Beyâzîzâde Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm.* Thk. Şeyh Yusuf Abdürrezzâk. Karaçi: Zemzem Publishers, 1425/2004.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.

Birışık, Abdulhamit. "Şerh (Tefsir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 558-559. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Boyalık, M. Taha. *Molla Fenari'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi.* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

---------- "Haydar el-Herevî'nin I. Mehmed'e İthaf Ettiği *el-Keşşâf Şerhi*'nin Tespiti ve Eserin Literatür, Biyografi ve Tarih Alanında Sunduğu Veriler". *Osmanlı Araştırmaları* 54 (2019): 1-26.

Bruckmary, Philip. "Mâturîdî Kelamının Yayılması, Kalıcılaşması ve Temel Dinamikleri". *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik*. haz. Sönmez Kutlu. 403-440. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâturîdî ve Te'vîlâtu'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri". *Milal ve Nihal* 7/2 (2010): 67-93.

---------- "Tefsirî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. ed. Bilal Gökkır v.dğr. 215-240. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011.

Düzenli, Pehlul. "Şeyhulislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında Osmanlı Sünnîliği". *Marife Dergisi* 5/3 (2005): 258-286.

Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Edirnevî. *Tabakātü'l-müfessirîn*. Thk. Mustafa Özel-Muammer Erbaş. İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005.

Ekin, Yunus. "İrşâdü'l-Akli's-Selim'in Tefsir Geleneğindeki Konumu". *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016): 83-118.

Ergin, Ali Şâkir. "Hafâcî Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları 1997), 15: 72.

Erunsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik*. 2. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Görgün, Tahsin. "Molla Fenârî (Düşüncesi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 247-248. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Günay, Hacı Mehmet. "Alâeddin Semerkandî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 470-471. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Güney, Ahmet Faruk. "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak". *Divan: İlmî Araştırmalar* 1 (2005): 193-244.

Hâce Muhammed Pârsâ. *Tevhîde Giriş (Faslu'l-Hıtâb Tercemesi)*. Trc. Ali Hüsrevoğlu. İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.

Hafâcî, Şehâbeddin. *Hâşiyetü'ş-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Halebî, Semîn. *ed-Dürrü'l-masûn*. Thk. A. Muhammed el-Harrat. 11 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-kalem, ts.

İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa.* Thk. Mâhir Edîb Habbûş. 9 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1439/2019.

İbn Kutluboğa, Kāsım. *Tâcü't-terâcim*. Thk. Muhammed Hayr Ramazan. Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1413/1992.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. Trc. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Kalaycı, Mehmet. "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016): 9-72.

---------- "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik Mâturîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 99-134.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat - M. Şerefeddin Yaltkaya. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1362/1942.

Kaya, Mesut. "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-". *Marife Dergisi* 15/1 (2015): 9-31.

---------- *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*: *Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr*. Thk. Saffet Köse v.dğr. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 2017.

Kiraz, Celil. "Gelenbevî'nin En'am 158. Ayetle İlgili Risalesine Göre İmanın Son Kabul Zamanı ve İman-Amel İlişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2013): 33-54.

Kureşî, Abdulkādir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakāti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane, ts.

Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik*. Haz. Sönmez Kutlu. 25-66. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Lâlezârî, Muhammed Tâhir b. Muhammed. *el-Yâkûtü'l-hamrâ*. Süleymaniye Ktp. Hafîd Efendi, nr. 124, 16b-21b, 130, 26b-33b.

Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.

Mestçizâde Abdullah Efendi. *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hükamâ'*. Thk. Seyit Bahcıvan. Beyrut-İstanbul: Mektebetü's-sâdır-Mektebetü'l-irşâd, 1428-2007.

Molla Fenârî. *Aynü'l-a'yân.* İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebsıratü'l-edille*. Thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

Özdeş, Talip. *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*. 2. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Özen, Şükrü. "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28:146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özmen, Ferihan. "Abdüssamed el-Gaznevî'nin Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'inin Kaynakları ve Tesirleri". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012): 87-113.

Pazarbaşı, Erdoğan. "Arâisu'l-Kur'an'da Türkler". *Bilimname* 10/1 (2006): 13-31.

Polat, Fethi Ahmet. "Te'vîlâtü Ehli's-Sünne'de Mu'tezilî Söylemin Kritiği". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 22-24 Mayıs 2009)*. 230-271. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2012.

Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420.

---------- *Münâzarât: Dinî ve Felsefî Tartışmalar*. Trc. Ömer Ali Yıldırım. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Rudolph, Ulrich. *Mâturîdî Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı.* Trc. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Sezen, Melikşah. *İmâm Mâturîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri.* İstanbul: Kökler Yayınları, 2018.

Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân.* Thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1394/1974.

Şeyhzâde. *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. M. Abdulkâdir Şâhin. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye,1419/1999.

Sırrı Paşa. *Tabakāt ve Âdâb-ı Müfessirîn.* İstanbul: Dersaâdet, 1312.

Taşköprizâde Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.

---------- *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985.

---------- *Tabakātü'l-fukahâ'*. Thk. Ahmed Neyle. Musul: Matbaatü'z-zehrâ, 1961.

Topaloğlu, Bekir. "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41:32-33. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 151-152. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Yerinde, Adem. "Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*'i". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011): 337-363.

Yıldız, Sakıp. "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987): 1-8.

Yunusoviç, Ziyadov Şovosil. "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Nüshaları ve Mâturîdî Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar". *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik.* Haz. Sönmez Kutlu. 291-312. Ankara: Otto Yayınları, 2018.